

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісин Валентин Васильович

УДК 94:334.012.34”18/19” (477.82)(066)

Кооперативний рух на Волині
у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.:
історичний аспект

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

ЛЬВІВ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий

консультант:

доктор історичних наук, професор
Гелей Степан Дмитрович,
Львівська комерційна академія,
завідувач кафедри історії і політології, проректор

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України,
директор Інституту

доктор історичних наук, професор
Кондратюк Костянтин Костянтинович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри новітньої історії України

доктор історичних наук, професор
Ботушанський Василь Мефодійович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
професор кафедри історії України

Захист відбудеться 28 грудня 2015 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79001, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий 27 листопада 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Р. М. Шуст

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кооперативний рух виник у передових країнах Європи у першій половині XIX ст. й став вагомим фактором реформування їх соціально-економічних й політичних структур. Кооперація довела, що її фундаментальні принципи та практика знаходили й знаходять застосування у всіх країнах із ринковою економікою і як ефективний спосіб модернізації економіки, і як засіб потужного стимулювання самодіяльності широких верств населення. Кооперативний рух відіграє особливо важливу роль у перехідні епохи, у періоди так званих транзитних економік і становлення громадянського суспільства. Українські землі, зокрема Волинь, неодноразово опинялися в умовах, коли держава й суспільство покладали на кооперацію особливі надії. Нині, коли на шляху побудови ринкової економіки, формування правової держави та громадянського суспільства постають проблеми вибору шляхів і способів розв'язання цих завдань, на часі знову кооперативні ідеї й практика. Кількісні параметри сучасної української кооперації не передбачають її серйозної участі в соціально-економічному житті країни. До того ж правова база кооперації залишається недосконалою, види кооперативних об'єднань, їх статус, відносини, напрями діяльності визначено не досить чітко. Тому з точки зору вирішення сучасних економічних проблем доцільно звернутися до історії волинської кооперації періоду другої половини XIX – першої третини XX ст., до аналізу її багатого досвіду й традицій, накопичених саме в перехідні етапи еволюції краю. З'ясування особливостей функціонування кооперації у минулому сприятиме виробленню рекомендацій щодо розв'язання завдань організаційної діяльності у сфері кооперативного руху незалежної України.

Пропоноване дослідження стосується того часу, коли Волинь входила спочатку до складу Російської імперії, а згодом – до Другої Речі Посполитої. Цей період надзвичайно насичений різноманітними подіями в економічному, суспільному, культурному житті краю, які сьогодні потребують більш детального розгляду, нових підходів та оцінок. Розвиваючи власне господарство в умовах іноземної окупації, українці не могли створити завершену систему національної економіки й розраховували лише на господарську самоорганізацію. Кооперація й стала масовою всенародною організацією, яка охоплювала різнобічні сторони господарського життя населення: кредитування й споживання, заготівлю та збут, переробку й експорт. Крім того, вона захищала економічні та соціальні права волинян, виховувала їх національно-свідомими громадянами, господарями своєї землі. Якщо деякі питання історичного розвитку Волині зазначеного періоду розробляли окремі науковці, то проблеми, пов'язані з функціонуванням кооперації, за винятком кількох епізодичних моментів, ще не знайшли належного висвітлення. В наукових працях відсутня цілісна картина волинського кооперативного життя вказаної доби. Фрагментарно або схематично відображено зародження кооперації, організаційні проблеми кооперативів, потребує уточнень кількісна і якісна динаміка кооперативних організацій, та ін. питання. У науково-пізнавальному відношенні вкрай важливо на основі документальних архівних

матеріалів відтворити реальну картину волинського кооперативного руху й узагальнити його досвід.

Отже, вибір теми та її актуальність зумовлені необхідністю вирішення сучасних економічних проблем, ступенем наукової розробки історії кооперативного руху й можливістю опрацювання маловідомих джерел, насамперед архівних.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою програми наукових досліджень Наукової школи кооперативного будівництва Львівської комерційної академії. Дисертація виконана в рамках наукових тем «Українсько-польські відносини на Волині (20–40-ві роки ХХ століття» кафедри вітчизняної історії Волинського державного університету ім. Лесі Українки (номер державної реєстрації 0198U000404) та «Західне Полісся: історія та культура» кафедри новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки (реєстраційний номер 0103U000656). **Мета дослідження** – розкрити об'єктивну, цілісну картину основних проблем організаційного становлення та практичної діяльності кооперації на Волині в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.; показати специфічні риси й регіональні особливості роботи кооперативів на території краю в умовах дискримінаційної політики російського та польського урядів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- виявити нові історичні джерела, вивчити і критично проаналізувати їх з точки зору достовірності та можливості глибшого розкриття теми;
- обґрунтувати теоретико-методологічні основи та охарактеризувати методи дослідження проблеми;
- ідентифікувати загальні категорії, принципи й основні засади діяльності кооперативів;
- проаналізувати соціально-економічні умови становлення й розвитку кооперації регіону;
- з'ясувати політико-правові засади діяльності кооперативних організацій;
- дослідити темпи й характер розвитку різних видів кооперації в господарсько-економічній системі Російської імперії й Другої Речі Посполитої;
- показати динаміку кількісних показників розвитку кооперації, її галузеву структуру, фінансово-господарське становище й напрями діяльності;
- розкрити інструкторсько-пропагандистську та культурно-освітню роботу кооперативних установ;
- розглянути організаційні форми та структуру управління кооперацією, розкрити функції кооперативів низової ланки та їхніх фахових центрів;
- проаналізувати наслідки діяльності кооперації в краї, виявити здобутки та прорахунки в їхній роботі, висвітлити характерні риси кооперативного руху Волині.

Об'єктом дослідження є кооперативний рух на Волині в другій половині XIX – першій третині XX ст. Предмет дослідження – процес формування, діяльності й організаційно-ідеологічні форми становлення кооперації на Волині та її роль у національно-політичному, економічному і культурному розвитку краю в 1861–1939 рр.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XIX – перша третина XX ст. У цей період Волинь перебувала в складі двох держав – Російської імперії (до 1917 р.) та Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.). У роботі свідомо вилучено період Української національної революції (1917–1921 рр.). Це зумовлено тим, що автор поставив за мету дослідити функціонування кооперації в умовах цілеспрямованої державної політики. Під час революції ця політика була ситуативною, а діяльність кооперативів спочатку підпорядковувалася воєнним потребам, а з розгортанням військових дій майже припинилася. **Територіальні межі** роботи охоплюють землі, які в досліджуваній період відповідно до адміністративно-територіального поділу входили до складу Російської імперії в межах Волинської губернії та до складу Другої Речі Посполитої в межах Волинського воєводства. Стосовно цих територій вживається назва – Волинь.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. дотримання зазначених принципів забезпечило об'єктивне вивчення джерел, архівних матеріалів, опублікованих праць, виявлених в Україні, Польщі та Росії. У процесі опрацювання теми були використані методи *аналізу та синтезу*. За допомогою використання першого методу стало можливим критичне вивчення усіх наявних історичних джерел. Застосування другого методу дозволило отриману в результаті аналізу інформацію систематизувати й об'єднати для створення загального уявлення про кооперативний рух на Волині. З метою узагальнення та презентації результатів дисертації використано *статистичний* метод. Також у процесі дослідження були застосовані методи: *індукції і дедукції* (для формулювання визначення кооперативної термінології й висновків до розділів та загальних висновків); *історико-генетичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний* (для дослідження процесу становлення, динаміки розвитку та основних тенденцій кооперативного руху). Застосування *соціологічного* методу забезпечило об'єктивне вивчення суспільно-політичних чинників, що впливали на розвиток кооперації.

Наукова новизна одержаних результатів.

На підставі одержаних у процесі дисертаційного дослідження результатів на захист винесено положення, що містять елементи наукової новизни:

Уперше:

- запропоновано комплексне дослідження волинського кооперативного руху, який раніше був частково відображений у працях, присвячених кооперації загалом, окремим видам кооперації або ж висвітлювався як компонент триваліших хронологічних періодів;

- введено до наукового обігу раніше не залучені до вивчення документи і матеріали Архіву нових актів у Варшаві, Російського державного історичного

архіву в Санкт-Петербурзі, Держаного архіву Російської Федерації у Москві та Державного архіву Волинської області;

- запропоновано періодизацію кооперативного руху Волині в другій половині XIX – першій третині XX ст., визначено етапність його розвитку в умовах Російської імперії (друга половина XIX ст. – 1917 р.) та Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.);

- систематизовано викладено процеси зародження волинського кооперативного руху, соціально-економічні й адміністративно-правові умови його діяльності в державних умовах Російської імперії й Другої Речі Посполитої;

- ґрунтовно проаналізовано й відтворено кількісні і якісні параметри кооперативних установ Волині, а саме: показана динаміка чисельності ощадно-позичкових товариств у Волинській губернії, представлені дані щодо поширення різних видів кооперації та їх союзів у Волинському воєводстві;

- розглянуто поширення ідей кооперації серед різних соціальних верств, з'ясовано основні напрями й форми роботи кооперації, її вплив на населення краю, відносини з основними політичними силами в регіоні;

- охарактеризовано діяльність національних ревізійних союзів кооперативів, що діяли на території краю у міжвоєнний період;

- з'ясовано загальні закономірності та регіональні особливості волинської кооперації, узагальнено історичний досвід діяльності кооперативних організацій на Волині, відзначено позитивні та негативні характеристики їх поступу.

Уточнено:

- дефініції кооперації, кооперативу, кооперативного руху, кооперативні принципи діяльності й класифікацію кооперативних організацій Волині;

- соціально-економічні умови розвитку кооперації та причини її стрімкого перетворення у сталу форму господарської діяльності;

- політико-правові засади, які визначали діяльність кооперативних організацій в умовах різної державної приналежності;

- позицію окремих політичних партій стосовно кооперації, їхню практичну діяльність в означеному напрямку та її наслідки на теренах краю; висвітлено діяльність земств у справі сприяння кооперативним установам;

- відомості про культурно-просвітницьку діяльність кооперативних установ.

Дістало подальшого розвитку:

- аналітичні оцінки науковців стримуючих факторів розвитку вітчизняного кооперативного руху другої половині XIX ст., які полягають в обмеженості капіталів кооперативних організацій, відсутності кваліфікованих працівників, «взаємній конкуренції» між кількома кооперативними організаціями, практично повній відсутності відповідної законодавчої бази;

- твердження вітчизняних дослідників про необхідність розвинених ринкових відносин та відповідного політико-правового забезпечення для ефективного функціонування кооперативного руху;

– уявлення про погляди відомих діячів кооперації Д. Марковича, Й. Волошиновського;

– теза про негативний вплив регіональної політики воєводи Г. Юзевського на розвиток українських кооперативних установ.

Практичне значення дослідження. Матеріал, зібраний у праці та висновки можуть бути використані:

– у галузі науково-дослідної діяльності – для подальшого вивчення історії кооперативного руху, для підготовки узагальнюючих праць та монографій з історії України й Волині;

– у навчальному процесі – при вивченні загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України, Волині, економічної історії, історії української економічної думки; теорії та історії кооперативного руху;

– у правотворчості – для внесення окремих змін та доповнень до чинного кооперативного законодавства; вироблення загальнодержавної та регіональних концепцій реформування та розвитку кооперації України на сучасному етапі;

– у сфері практичної кооперативної діяльності підприємств та організацій.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримано здобувачем особисто. Ці ідеї розвинені в роботах, які вийшли друком у співавторстві. У спільній монографії «Український кооперативний рух у Волинському воєводстві (20–30-ті роки ХХ століття)» (співавтор Т. М. Вісіна) автору належать розділи, присвячені генезі українського кооперативного руху на Волині у 20-х роках та особливостям функціонування кооперації в 30-х роках ХХ ст. У спільних статтях з Т. М. Вісіною, автором написані розділи, присвячені розвитку волинської кооперації у складі Російської імперії й особливостям функціонування кооперативного руху у Волинському воєводстві.

Апробація результатів дисертації. результати наукової праці апробовано на *всеукраїнських наукових конференціях*: Всеукраїнській науковій конференції «Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку», присвяченій 110 річчю від дня народження визначного теоретика та історика української кооперації Іллі Витановича (Львів, 2009), Другій всеукраїнській науковій конференції «Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку», присвяченій 120-річчю від дня народження визначного громадського та військового діяча, педагога, вченого, дослідника української кооперації Олени Степанів-Дашкевич (Львів, 2012), та *міжнародних наукових конференціях*: II Міжнародній науковій конференції «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (Луцьк, 2009), VIII, IX, X Міжнародних симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010, 2012, 2014), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2011» (Перемишль, 2011), П'ятих (Міжнародних) Гуржівських історичних читань (з нагоди 150-річчя Великої реформи 1861 року) (Черкаси, 2011), Міжнародній науково-практичній

конференції, присвяченій міжнародному року кооперативів «Міжнародний кооперативний рух: генезис та тенденції сучасного розвитку» (Полтава, 2012), Першій Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 2012), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы» (Пінськ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Развитие экономической составляющей трансграничного сотрудничества» (Брест, 2014).

Публікації. Основні положення та результати дослідження опубліковані у двох монографіях (обсягом 25,57 й 11 д. а.), 47 статтях у фахових виданнях України, періодичних виданнях, внесених до наукометричних баз даних РИНЦ, Ulrich's Periodicals Directory (26,26 д. а.), зарубіжних фахових періодичних виданнях (2,78 д. а.).

Структура дослідження. Запропоновані в дисертації положення, висновки становлять результат комплексного аналізу кооперативного руху на Волині в другій половині XIX – першій третині XX ст. Розділи дослідження укладені за проблемно-хронологічним методом і структурно відображають головні аспекти задекларованої теми. У розділах науковий матеріал упорядковано за логічним принципом, що зумовлено специфікою досліджуваних процесів. Хронологічний виклад подій переважає, однак подекуди він чергується із висвітленням проблемних аспектів.

Праця складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг тексту дисертації становить 522 сторінки. Обсяг основного тексту дисертації 374 сторінки, список використаних джерел нараховує 1178 позицій, 23 додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, окреслено хронологічні рамки й територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення, засвідчено апробацію наукових результатів під час виступів на конференціях.

Перший розділ дисертації – «ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1. «Історіографія»* проаналізовано процес наукової розробки теми дисертації і з'ясований комплекс проблем, які не знаходили відображення в історичних працях, а також аспекти, що потребують додаткового вивчення.

Наявні роботи з проблем вітчизняного кооперативного руху поділено на окремі групи за проблемно-хронологічним принципом: дорадянську (1861–1917 рр.), періоду Української національної революції (1917–1921 рр.), міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.), радянської доби (1939–1991 рр.) та часів незалежності України (1991–2014 рр.). У межах кожної групи подано огляд вітчизняної і зарубіжної історіографії, які відрізняються специфічними поняттями, науковими категоріями та підходами до розв'язання проблем.

Перша група – історико-економічні й суто економічні наукові розвідки, що з'явилися до 1917 р., написані безпосередніми учасниками кооперативного руху, економістами, пропагандистами й земськими діячами. Серед них слід виокремити «Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии», у якому відображено фактичний стан волинських споживчих товариств від зародження до початку ХХ ст. У добу Української національної революції з'явилися праці, в яких уміщено коротенькі оповіді про М. Балліна, Г. Галагана, М. Левитського, В. Доманицького, О. Юркевича, дані про кількість кооперативних товариств і союзів, їх галузеву структуру та соціальний склад, а також вказано про існування в українських землях української кооперації.

Серед радянських досліджень 20–30-х років ХХ ст. помітне місце займають роботи П. Височанського, в яких показані етапи становлення української кооперації, наведені цінні факти щодо діяльності кооперативних товариств Правобережжя й Волині. На увагу заслуговують дослідження П. Мохора та О. Чайнова, які розкривають проблеми формування, розвитку й поширення кооперативної ідеології.

Дослідниками кооперації Західної України, у тому числі й Волині, у міжвоєнний період стали її творці, активні діячі, керівники центральних кооперативних установ, теоретики та практики кооперативного руху Ю. Павликовський, А. Жук, О. Луцький, К. Коберський, Є. Храпливий, П. Павлюк й ін. Вони зафіксували багато фактів і явищ кооперативного життя, подали численні статистичні дані, висвітлили механізми діяльності кооперативних організацій. В історіографії кооперативного руху міжвоєнного періоду окреме місце займають дослідження вчених української діаспори К. Мацієвича, І. Івасюка, С. Бородаєвського, Я. Грабового. В 1920–1930-х рр. діяльність кооперативів як на Волині, так і загалом у Другій Речіпосполитій дослідили польські науковці Б. Багінський, Т. Стасів, Л. Пініанський.

В 30–80-х роках ХХ ст. в радянській історіографії дослідження проблем кооперативного руху призупинилося. Виключенням є монографія Л. Олесневича та роботи Л. Гайдай, які відзначаються великою кількістю джерел, використанням матеріалів статистичних і періодичних видань. В історіографії цього періоду вагоме місце займають дослідження української діаспори. О. Моргун дослідив кустарну кооперацію, А. Качор – молочарську кооперацію Західної України, І. Мартюк охарактеризував рільничо-торговельну кооперацію. Особливо значний внесок у вивчення історії вітчизняної кооперації зробив доктор філософії, професор історії Ілля Витанович. В його фундаментальній «Історії українського кооперативного руху» систематизовано викладено основні етапи розвитку кооперації на українських землях. Серед зарубіжних видань 60–80-х років ХХ ст. слід відзначити польських науковців Т. Романовського, В. Русінського, Я. Жерковського, З. Павлючука, в роботах яких міститься багатий інформаційно-довідковий матеріал.

З утвердженням української державності розширилося коло досліджуваних проблем, уведено до наукового обігу багато нових джерел, виникли відповідні методологічні підходи до аналізу виявлених та оцінювання вже відомих фактів, активно вивчається історія кооперації окремих регіонів України. Механізми

функціонування кооперативних товариств, принципи їхньої діяльності дослідили сучасні учені-економісти В. Зіновчук, Ф. Горбонос, А. Пантелеймоненко Проблеми селянської кооперації розглянув В. Марочко. І. Фареній проаналізував утвердження кооперативних форм економічного життя в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Комплексне дослідження українського кооперативного руху здійснив професор С. Гелей. У своїх працях він проаналізував кооперативне законодавство, розкрив генезу української кооперативної ідеї тощо. Окрім того, в останні роки з'явилися дослідження кооперації окремих регіонів України. Діяльність кооперативних установ лівобережних земель розглянуто у роботі В. Половця, кооперацію Правобережжя розглянули О. Двойнінова та Ю. Магась-Демидас, кооперацію Буковини другої половини XIX – початку XX ст. дослідив В. Ботушанський. Серед зарубіжних дослідників значну увагу кооперативному рухові приділили російські науковці А. Корелін, О. Болотова, американський історик Я. Коцоніс, французький дослідник Д. Бовуа та польський науковець М. Сич.

Загалом, історіографічний комплекс засвідчує про зацікавленість учених тематикою пов'язаною із кооперацією українських земель. Однак у версії, яка пропонується нами, тема не вивчалася.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовані різні за характером та специфікою історичні джерела: архівні матеріали, збірники документів і матеріалів, довідкові статистичні видання, періодика, мемуари. У процесі написання дисертації були опрацьовані такі групи історичних джерел:

Нормативно-правові акти щодо кооперації, до яких належать законодавчі й підзаконні акти, які створювали юридичне поле діяльності кооперації, положення та правила стосовно різних видів кооперації, загальнокооперативні закони, статuti кооперативів. Найширше законодавчі акти стосовно кооперативних установ Волинської губернії представлені в «*Полном собрании законов Российской империи*», «*Сводах законов Российской империи*», «*Сборнике законов, распоряжений правительства и решений Сената*». Законодавство щодо кооперативів Волинського воєводства представлене у таких збірниках, як «*Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich*», «*Dziennik urzędowy Województwa Wołyńskiego*», «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*». Аналіз законодавчих актів дав змогу з'ясувати санкціоновані державою засади кооперативних установ.

Матеріали діловодства державних установ. Досить численну групу джерел становлять діловодні документи державних установ: численні розпорядження, декрети, директиви, накази, циркуляри, доповіді, огляди, щорічні звіти відомств, інструкції, журнали засідань земств, аналітичні записки, звіти, рапорти, листування та інші документи, які стосувались окремих сторін роботи кооперативів та були видані керівниками державної адміністрації на регіональному рівні губернаторами, генерал-губернаторами, воєводою, органами жандармерії та охоронних відділень, справниками, приставами, начальниками окремих відділів воєводського управління, повітовими старостами, а також загальнодержавними міністерствами й відомствами. В них містяться дані щодо кількісного та якісного складу кооперативних організацій,

біографічні відомості про кооператорів та їхні політичні уподобання, ставлення правлячих кіл до кооперативного руху загалом.

Основна маса документів державних установ, які відображають кооперативне життя Російської імперії, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК) у фондах Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф.442), губернських жандармських управлінь (ф.274, 1335) та охоронних відділень (ф.268, 275, 276). Окрім цього залучені документи міністерських фондів (ф.23, 395, 582, 1276, 1278, 1287) Російського державного історичного архіву (РГИА), (ф.102) Державного архіву Російської федерації (ГАРФ) та матеріали фондів (ф.67, 70, 183, 329) Державного архіву Житомирської області. Більшість документів і матеріалів про кооперативний рух на Волині періоду Другої Речі Посполитої зосереджено у фондах воєводських та повітових управлінь і староств Волинського воєводства (ф.1, 36, 45, 46, 178, 182, 183, 246) Державного архіву Волинської області. Також використані документи міністерських фондів Архіву нових актів (ААН) у Варшаві й матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.1092, 115, 1216).

Матеріали діловодства кооперативних установ відображають організаційно-господарське становище кооперативної мережі. Це постанови керівних органів кооперативів та їх союзів, доповіді голів правлінь, фінансова та інша документація, яка ілюструє напрямки і форми діяльності кооперативних товариств і спілок, їх кількісні й балансові показники, обсяги операцій тощо. Різноманітні документи стосовно діяльності кооперативних установ різних видів та їх союзів періоду Російської імперії зберігаються в РГИА (ф.23, 32, 395, 1276, 1278, 1284), Центральному історичному архіві Москви (ЦИАМ) (ф.326, 419), Російському державному архіві економіки (ф.7480), ЦДІАК (ф.442, 1111), Державному архіві Житомирської області (ф.69, 115, 182, 187, 192, 329, 352). Діловодство кооперативних організацій періоду Другої Речі Посполитої найбільш повно представлене у фондах Державного архіву Волинської області (ф.1, 36, 45, 46, 82, 89, 178, 182, 183, 246, 350, 520), Державному архіві Львівської області (ф. 110).

Матеріали кооперативних з'їздів та відносин кооперативних установ із політичними партіями відображають значний спектр питань кооперативного життя. Доповіді, виступи, дискусії делегатів та постанови форумів представників кооперативних установ різних видів містять дані про організаційне та фінансове становище кооперації, кількісний склад кооперативів та їх союзів, взаємини з державними та самоврядними органами влади, громадськими організаціями, проблеми поширення кооперативної ідеології, масштаби охоплення населення кооперативною формою господарювання, та ін. Ці відомості зосереджені в ЦДІАК (ф.276, 937, 1335), Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (ЦДІАЛ) (ф.206, 302, 344, 348, 351). Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) (ф.6).

Численну групу опублікованих джерел становить *періодична преса* загалом і кооперативна, зокрема. Періодику Російської імперії представляють кооперативні видання: «Вестник кооперации», «Кооперативная жизнь», «Союз потребителей», «Хуторянин», «Сплотчина», «Муравейник-Комашня», «Українська кооперація», «Світова Зірниця». В період Другої Речі Посполитої, публікувалися кооперативні видання: «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка», «Кооперативне молочарство», «Сільський господар», «Кредитова кооперація», «Український пасічник», «Кооперативна родина», «Волинська газета», «Зоря кращого», «Супряга», «Українська нива», «Волинське слово», «Нова скиба», «Рільник», «Спільна праця».

Методична, аналітична та довідкова література з питань кооперативної роботи є інформаційно насиченим матеріалом з історії кооперативного руху і несе відомості фактично з усіх аспектів його діяльності. Найбільш цінними серед цього виду джерел видаються господарсько-аналітичні огляди становища кооперації в губерніях та повітах. Губернські огляди, описи, земські збірники містять дані про кількісний та якісний склад кооперативних товариств, їхній матеріальний стан, напрями господарської діяльності, джерела формування капіталів товариства й ін. У щорічних «Обзорах Волынской губернии», «Памятных книжках Волынской губернии», додатках до щорічних звітів губернаторів зосереджено численні документи, які дають змогу краще з'ясувати аспекти соціально-економічного життя регіону. Опубліковані протоколи, стенограми й звіти всеросійських галузевих і загальнокооперативних з'їздів найповніше відображають боротьбу кооперативів за створення сприятливих умов для кооперативної діяльності. Збірники документів і матеріалів, які висвітлюють функціонування західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного періоду містять документи, що відображають позицію українських політичних партій і громадських організацій стосовно української кооперації, питання національної політики поляків, політику воєводи Г. Юзевського щодо українських кооперативів на Волині. Документальні матеріали дали змогу по-новому розглянути різні сторони тогочасної суспільної дійсності.

Статистичні матеріали дозволили з'ясувати кількісні параметри розвитку кооперації. Значний обсяг фактичних даних про перші товариства містять опубліковані Комітетом у справах сільських ощадно-позичкових і промислових товариств збірки матеріалів про артілі. Списки споживчих товариств, що виникли до 1897 р., зібрано та оприлюднено М. Рейтлінгером, пізніше – І. Жереб'ятьєвим і В. Сапелкіним. Особливість звітів – те, що, окрім даних про внутрішню діяльність, у них наявна інформація про розвиток кооперації загалом. Інформацію про кількісний та якісний склад кооперативних організацій, а також результативність їх діяльності на Волині у міжвоєнний період зосереджено в статистичних збірниках фахових кооперативних центрів. Аналіз державних регіональних і місцевих статистичних збірників сприяв відображенню цілісної картини функціонування кооперації у Волинському воєводстві.

Праці з питань кооперативної теорії та мемуари розкривають бачення кооператорами необхідності поширення кооперації, її значення для соціального розвитку і суспільної моралі. Це, наприклад, твори М. Зібера, М. Туган-Барановського, О. Чайнова. Цінні для нас також просвітницько-популяризаторські праці, такі як публікація земського інструктора М. Бойкова «Как открыть и вести потребительное общество в деревне», дослідження В. Доманицького «Як господарюють селяне в чужих краях?». Важливі й спогади колишніх активних учасників кооперативного руху та громадського життя в Західній Україні міжвоєнного періоду. Відомості з історії української кооперації містять спогади І. Мартюка, М. Бажанського, В. Мартинця та І. Макуха.

Опрацьовані джерела та повнота відбиття в них процесів кооперативної діяльності зумовили цілісне відображення розвитку кооперативного руху на Волині впродовж другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Комплексне використання наявних джерел забезпечило виконання завдань представленої дисертаційної роботи.

У **другому розділі** дисертації «**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**» показано методичний інструментарій вивчення кооперативного руху.

Для аналізу та оцінювання всіх аспектів становлення й розвитку кооперативного руху на Волині визначені головні параметри, підходи та критерії. Насамперед, з'ясовані основні базові категорії та поняття, які конкретизують предмет, такі як «кооперація», «кооператив» й «кооперативний рух». Концептуальний підхід до поняття кооперації ґрунтується на розумінні її за змістом як явища, для розвитку якого необхідні сприятливі політичні, правові й соціально-економічні умови. Окрім того, термін «кооперація» вживається для означення сукупності кооперативів відповідного виду. Кооператив розглядається як первинна громадсько-господарська організація, добровільне об'єднання громадян, створене для покращення умов життя її членів на основі колективної (групової) власності на господарські або інші підприємства, керівництво якими здійснюють виборні органи, що обираються на рівноправних засадах, демократичним шляхом на загальних зборах. Ключовим поняттям нашого дослідження є «кооперативний рух». Це організаційно-масова, громадсько-політична, культурно-освітницька й інша діяльність у формі пропаганди кооперативних ідей і принципів, агітації за кооперативну форму організації господарства, розробки проектів законів про кооперацію та статутів, а також у формі матеріальної й трудової участі в утворенні та розвитку кооперативів, їхніх спілок і підприємств, різних кооперативних установ. Термін «кооперативний рух» також вживається, коли йдеться про діяльність групи кооперативів і їх сукупності як громадських організацій, складових частин суспільного життя. У роботі детально розкрито ідеологічні, теоретичні та організаційні засади, на яких ґрунтувався волинський кооперативний рух.

Висвітлення історичного поступу кооперативного руху не можливе без його періодизації. В історії кооперативного руху Волині другої половини ХІХ –

першої третини ХХ ст. є підстави виокремити два основних періоди. Перший – друга половина ХІХ ст. – 1921 р. У цьому періоді можна виділити кілька етапів:

– становлення (60-ті роки ХІХ ст.–1904 р.). Цей час характеризувався появою перших товариств, незнанням суті кооперативних ідей, нав'язуванням кооперативної справи «згори», численними порушеннями кооперативних принципів, слабкістю товариств та їх занепадом;

– розгортання (1905–1917 рр.). Протягом цього періоду змінилося ставлення влади до кооперації, економічні реформи й перша російська революція стимулювали розвиток кооперативів, збільшилася кількість товариств, кооперативні ідеї поширилися серед населення, зріс рівень кооперативної свідомості, товариства почали об'єднуватися в союзи, виконувати не тільки економічну функцію, а й відігравати помітну роль у громадському житті;

– занепаду (1917–1921 рр.). У результаті Української національної революції та краху Російської імперії волинська кооперативна мережа практично перестала існувати.

Другий період – 1921–1939 рр. У господарському розвитку кооперативних товариств міжвоєнного періоду також можна виокремити кілька етапів, кожен із яких характеризувався появою нових кількісних та якісних змін:

– відродження (1921–1934 рр.). На цьому етапі відбулося відродження кооперативного руху Волині в складі нової держави – Другої Речі Посполитої. Кооперативні товариства розвивалися в умовах ліберального, демократичного кооперативного законодавства, максимально наближеного до міжнародних принципів кооперації, досягли вагомих результатів у своїй роботі. Окрім цього, кооперація набула яскравого національно вираженого забарвлення;

– реакції (1934–1939 рр.). У цей період із перетворенням Польщі на авторитарну державу змінились умови функціонування кооперації. Кооперативне законодавство зазнало етатистських тенденцій, національні кооперативи Волині були приєднані до польських ревізійних союзів. Із початком Другої світової війни волинську кооперативну систему інтегровано в структуру радянської споживчої кооперації.

Зазначена періодизація дозволила комплексно й послідовно розглянути особливості господарського розвитку різноманітних волинських кооперативних товариств в умовах російської та польської державності. Особливості періодизації історії волинського кооперативного руху враховувалися під час визначення та розв'язання завдань дослідження, а також у процесі формування її проблемно-хронологічної структури.

Для всебічного вивчення та розкриття головних аспектів досліджуваної теми комплексно використовувалися загальнонаукові й спеціальні методи пізнання:

– методи аналізу та синтезу, які здійснювалися способом смислового чи реального поділу предмета на окремі складники з метою їх детального вивчення. Так, у межах предмета дослідження виокремлені два етапи становлення й розвитку волинської кооперації в умовах російської та польської державності, які детально були проаналізовані. Інформацію, отриману в

результаті аналізу, систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про кооперативний рух на Волині, який є предметом дослідження;

– методи індукції та дедукції. Індукція – це метод побудови формально-логічних конструкцій, які формують загальний висновок на базі часткового, одиничного. Обидва методи використані для формулювання визначення понять «кооперація», «кооператив», «кооперативний рух», часткових та загальних висновків;

– метод системного підходу та його інструменти – структурний, функціональний і структурно-функціональний аналіз націлюють на дослідження соціально-економічного складника, у нашому випадку – кооперативного сектору як однієї з підсистем суспільства. Кооперативний рух розглянуто як історично детерміноване явище, викликане чинниками економічного, соціально-політичного та цивілізаційного характеру. Системний аналіз основних складників кооперації дав змогу визначити її ідеологію, соціальне спрямування, охарактеризувати форми та методи реалізації, показати вплив на розвиток економіки й становище місцевого населення;

– порівняльно-статистичний метод дав змогу після обробки та аналізу історико-статистичної інформації відтворити динаміку змін у кооперативному русі. Порівняння кількісних даних стало підставою з'ясування основних тенденцій розвитку кооперації Волині на різних етапах.;

– історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він прислужився при з'ясуванні витоків кооперативного руху, національних тенденцій у його ідеології, розвитку інших процесів кооперативного життя;

– проблемно-хронологічний метод використано, щоб розділити широкі теми на вузькі й розглянути кожну в хронологічній послідовності. Наприклад, досліджуючи господарську діяльність волинського кооперативного руху на певному етапі, для відтворення загальної динаміки його розвитку виокремлено окремі підрозділи кооперації (кредитні, споживчі, сільськогосподарські, виробничі кооперативи) і в хронологічній послідовності показано результати діяльності кожного з них;

– метод комп'ютерної графіки дав змогу на підставі цифрових даних відтворити динаміку розвитку різних видів кооперативних товариств Волині, різноманітних економічних, історичних і логічних процесів та наочно зобразити їх у вигляді діаграм і таблиць, які подано в основній частині та додатках дослідження.

Використання широкої методологічної бази дослідження забезпечує досягнення поставленої мети, дає можливість всебічно проаналізувати проблему, розширити аналітичну та фактологічну складову наукового пошуку. Застосування сучасної методології дозволяє уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечує наукову достовірність результатів дослідження, доповнює фактографічним матеріалом заявлену проблематику.

Третій розділ дисертації «**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ**» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Передумови зародження та розвитку кооперативних організацій в економічній системі Російської імперії» вказано, що на появу кооперативних організацій на Волині вплинула капіталізація сільського господарства після реформи 1861 р.

Соціально-економічні реалії 1860-х – початку 1890-х містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя. Однак інтенсивність та, головне, специфіка охоплення ними народних мас була такою, що давала шанс лише для поодиноких спроб запровадження кооперативних форм економічної діяльності, а не їх сталого поширення. Існували чинники, які гальмували поширення кооперативів, зокрема повільні темпи індустріалізації, урбанізації й розгортання ринкових відносин зменшували соціальну базу української кооперації; малоземелля, лихварство, низька купівельна спроможність більшості українського населення перешкоджали зростанню кооперативних капіталів; низький рівень освіти та національної свідомості гальмували зростання кооперативної свідомості й зменшували можливості впливу кооперативної ідеології.

Суб'єктність селянства в товарно-грошових відносинах поєднувалась із досить архаїчними формами землеробства та іншими галузями господарювання. Останнє разом із загальною економічною ситуацією визначало специфіку існування хліборобів у ринковому середовищі, а з нею – і можливості започаткування кооперативних засад економічної діяльності. Звички ведення самозабезпечувального господарства переносились у процес товарного обміну та кредитних послуг та унеможлилювали запровадження кооперативної діяльності навіть там, де вже склалася для цього об'єктивна потреба. У сфері фінансово-кредитних відносин, які досить міцно охоплювали матеріальне життя селянства, активно діяли натуральні форми надання послуг та їх оплати, що не могло не стати серйозною перешкодою започаткуванню кооперативного кредиту.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначилися розгортанням економічної самодіяльності населення. На розвиток волинської кооперації вплинули соціально-економічні особливості розвитку регіону: аграрне перенаселення, зростаюче малоземелля, засилля орендарів, лихварів та дрібних торгівців, великий відсоток панського землеволодіння. Розгортанню кооперативного руху значно посприяла століпінська аграрна реформа, унаслідок якої населення активніше включилося в товарно-грошові відносини. У процесі реформування аграрної сфери влада заохочувала появу самодіяльних економічних кооперативних об'єднань.

Згадані фактори в комплексі створили об'єктивну основу для поширення всіх форм кооперації: споживчої, кредитної, сільськогосподарської, виробничої. Їх поява зумовлювалася як спільними причинами (злиденне становище основної частини селянства), так і специфічними для окремих видів кооперативів. Так, потреба населення в грошах і лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, необхідність інтенсифікації

господарства – сільськогосподарських, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення землеробських артілей. Крім характеру соціально-економічного життя на селі, поширення кооперації стимулювалося й процесами соціальних трансформацій у містах. Специфіка соціального розвитку і в селі, і в місті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зумовлювала сприятливі умови для популяризації кооперативних форм захисту матеріальних інтересів та широкого їх упровадження в економічну практику.

У підрозділі 3.2. «Економічні та соціальні чинники розвитку кооперації в умовах Польської держави» з'ясовано, що розвиток волинського кооперативного руху в період між двома світовими війнами значною мірою залежав від урядової політики новоствореної Польської держави. На момент здобуття незалежності економічна ситуація була складною, війні руйнування спричинили спад виробництва в усіх галузях. Тому вихід із господарської кризи й реформування економіки країни стали основними завданнями польської влади. Насамперед, уніфіковано господарську систему краю із загальнопольською, подолано руйнівні наслідки Першої світової війни, повоєнної та світової економічної кризи, проведено аграрне реформування, яке призвело до деякого піднесення загальних економічних показників розвитку сільського господарства, посилило господарську активність селянства.

Оцінюючи аграрну реформу в контексті її впливу на активізацію кооперативного руху Волинського воєводства, слід зазначити, що реформування відносин власності, реорганізація землеволодіння спрямовували село на шлях капіталістичних відносин, що стало основною соціально-економічною умовою розвитку сільськогосподарської кооперації. Суб'єкти господарської діяльності отримали у власність основний засіб виробництва – землю. Вони стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, отримали можливість вільно розпоряджатися виробленою продукцією, що безпосередньо пов'язувало їх із ринком. Сформована в процесі реформування інфраструктура аграрного сектору об'єктивно орієнтувала на взаємне погодження економічних інтересів між товаровиробниками посередництвом сільської торговельної та споживчої кооперації. Удосконалення системи землекористування сприяло піднесенню ефективності та продуктивності господарювання. У 1921–1939 рр. все чіткіше утверджується товарний характер сільськогосподарського виробництва, що веде до розширення товарного ринку й стимулює розвиток сільської торговельної та споживчої кооперації. Крім того, варто зазначити, що закріплення землі в приватну власність розвивало в селянина почуття господаря, робило його зацікавленим у результатах своєї праці, стимулювало до співпраці з подібними собі на засадах взаємної користі. І якраз кооперація створювала для цього необхідні умови.

Особливостями промислового розвитку Волинського воєводства в міжвоєнний період були чітко виражений регіоналізм, залежність волинської промисловості від загальної польської економіки, політики та економічної ситуації у світі, розвиток тих галузей промисловості, які не передбачали значних капіталовкладень, нестача оборотного капіталу. Крім того, у

промисловості відображались і міжетнічні відносини краю: поляки та євреї були здебільшого власниками підприємств, а значна частина робітничого класу – українці. Серед наріжних тенденцій, прикметних для українського робітництва цього періоду – значна перевага зайнятості у приватній і кооперативній сферах над державно-самоврядною, а також прогресуюча українізація господарського життя завдяки розвитку власного промислу, ремесла й фінансово-кредитних інституцій.

Перетворення в сільському господарстві та промисловості сприяли розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі Волинського воєводства. Торгівля стає джерелом нагромадження капіталів, найбільшими з яких були капітали з експорту сільськогосподарських товарів (особливо зернових) та продукції деревообробної й лісової галузей. Торговельні заклади були переважно приватними та орієнтувалися на потреби місцевого сільського населення. У Волинському воєводстві успішно розвивались усі види торговельної діяльності – ярмаркова, базарна, стаціонарна, гуртова й дрібногуртова. Це свідчило про рівень розвитку ринкових відносин, умови обігу товарів від виробників до споживачів. Однак, брак комунікацій, співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, низька купівельна спроможність селянства та слабкий рівень розвитку товарно-грошових відносин і торгівлі створювали необхідну економічну базу для становлення широкої мережі заготівельно-збутових та споживчих кооперативних товариств.

Розвиток промисловості, сільського господарства й торгівлі надав імпульсу розвитку кооперативних кредитно-банківських установ. Їх поява та ефективність зумовлювалися тим, що: по-перше, кооперативна система кредитування охопила дрібних ремісників і селян, які не мали доступу до банківських позик; по-друге, кредит для сільських жителів став доступним і дешевим; по-третє, зменшився лихварський кредит на селі. Економічні трансформації 1918–1939 рр. заклали можливість зміни суспільно-професійної й економічно-господарської структури волинського краю, яку представники еліти бачили в розвитку національної підприємницької діяльності. Ця мета доволі успішно реалізовувалася за допомогою організації й розбудови різноманітних видів кооперації, що охоплювали ледь не всі сфери економіки. Особливістю кооперативної форми господарювання було те, що вона не потребувала інвестування великого капіталу, створюючи, натомість, можливість організації господарських осередків шляхом купівлі дрібних паїв, а то й паїв, придбаних у кредит.

Четвертий розділ дисертації **«ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ»** містить два підрозділи.

У підрозділі 4.1. «Правові засади діяльності кооперації в умовах російської державності» проаналізовані законодавство та адміністративні умови функціонування волинських кооперативних товариств в умовах Російської імперії.

На зародження та становлення кооперативного руху у Волинській губернії впливали різноманітні політико-правові чинники. Насамперед, це реформи 1860–1880-х років у Російській імперії, які визначили державну політику в

різних сферах життя суспільства, а для кооперації створили своєрідне суспільно-політичне й економічне середовище розвитку. Безпосередньо на розвиток кооперативних товариств впливали загальнодержавні закони та різноманітні нормативні акти стосовно кооперативної діяльності. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. політико-правове поле функціонування кооперації на Волині постійно змінювалося. Можна виділити кілька періодів у формуванні тогочасної кооперативної системи.

Початковий період становлення (60-ті роки XIX ст. – 1904 р.). У ньому можна виділити два етапи. Перший – 1860–1895 рр. – характеризувався появою товариств, незнанням суті кооперативних ідей, нав'язуванням кооперативної справи «згори», численними порушеннями кооперативних принципів, слабкістю товариств та їх занепадом. За відсутності спеціального кооперативного законодавства статuti кооперативів затверджувалися Комітетом міністрів і фактично мали силу закону. Характерною особливістю розвитку волинської кооперації на цьому етапі стала відсутність спеціальних законодавчих актів, які б регламентували діяльність кооперативів. Установлювався концесійний (дозвільний) порядок їх відкриття в адміністративних органах влади. Другий – 1895–1904 рр. – етап, коли влада зрозуміла, що кооперативні установи є дієвим засобом стимулювання економічного розвитку, і почала розробляти для них законодавчу базу у вигляді окремих положень та примірних статутів. Слід зазначити, що важливу роль у виробленні законодавчих і нормативних актів відіграли перші кооперативні з'їзди. Водночас кооперативне законодавство мало багато недоліків. Деякі види кооперативів (кустарно-ремісничі, домобудівні) не передбачалися законами й не мали навіть примірних статутів. Фактично не існувало юридичних підстав для діяльності союзів споживчих товариств. Різні державні відомства контролювали певні галузі кооперації. Влада жорстко контролювала товариства, утручаючись у їхню діяльність, та заважала виконувати кооперативам і їхнім союзам завдання, які виходили за межі економічної допомоги своїм членам. Царський уряд розглядав кооперативи як організації політичного характеру, які створювали потенційну загрозу для існування правлячого режиму. Органи влади постійно втручалися в роботу кооперативів, вносили зміни до їхніх установчих документів, установлювали нагляд за підозрілими членами правління чи товариствами, забороняли проведення культурно-просвітницької роботи й т. ін. Усе це свідчило про несприятливі адміністративно-правові умови розвитку волинського кооперативного руху.

Наступний період – розгортання масового кооперативного руху (1905–1917 рр.). У цей час змінилося ставлення влади до кооперації, економічні реформи й перша російська революція стимулювали розвиток кооперативів, зросла кількість товариств, кооперативні ідеї поширилися серед населення, зріс рівень кооперативної свідомості, товариства почали об'єднуватися в союзи, виконувати не тільки економічну функцію, а й відігравати помітну роль у громадському житті. Період характеризується боротьбою кооператорів із владою за вдосконалення законодавчих норм і створення загального кооперативного закону. Новий порядок затвердження статутів кооперативів

губернаторами спрощував процедуру їх створення, порівняно з попереднім періодом, коли дозвіл на відкриття залежав від вищих урядових установ. Крім того, держава виділяла значні фінансові ресурси на кредитну кооперацію, утримання штату службовців, які займались організаційним та інструкторсько-методичним забезпеченням кооперативної мережі. Проте царський уряд не наважився прийняти розроблений кооперативними діячами проект загального кооперативного закону. Побоювання влади щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю протягом усіх етапів призводили до обмежень її діяльності й відображалося на нормативно-правових документах. Загалом ці фактори негативно позначалися на формуванні кооперативного права Російської імперії.

Повалення царату в лютому 1917 р. та прихід до влади Тимчасового уряду створили умови для завершення процесу становлення кооперативного законодавства відповідно до побажань кооперованої громадськості. Основу нового законодавства про кооперацію склали «Постанова про кооперативні товариства та їх союзи», «Положення про кооперативні товариства та їх союзи», «Постанова про реєстрацію товариств, спілок та союзів» і «Постанова про з'їзди представників кооперативних установ». Нові закони скасовували численні перепони на шляху розвитку кооперативних товариств та позбавляли їх надмірної опіки з боку органів влади. Однак розпочата Тимчасовим урядом кодифікація кооперативного законодавства була перервана крахом Російської імперії й не була реалізована на практиці.

У підрозділі 4.2. «*Суспільно-політичні умови розвитку кооперації в Другій Речі Посполитій*» розкрито різноманітні політико-правові чинники, які впливали на розвиток кооперативного руху у Волинському воєводстві у 20–30-х роках ХХ ст. Насамперед, це загальнодержавні та регіональні суспільно-політичні, економічні й галузеві законодавчі акти, які визначали державну політику в різних сферах життя суспільства, напрями економічного розвитку країни, а також рішення регіональних властей стосовно проблем місцевого значення. Для кооперації вони формували своєрідне суспільно-політичне й економічне середовище розвитку. Безпосередній вплив на розвиток кооперації мали загальні кооперативні закони; закони щодо певного виду кооперації та інші нормативні акти стосовно кооперативної діяльності.

Протягом міжвоєнного періоду політико-правове поле функціонування кооперації на Волині постійно змінювалося й відповідно впливало на розвиток кооперативної системи. У процесі його формування можна виділити кілька періодів. Перший – із початку 20-х років до травневого перевороту Ю. Пілсудського – період парламентської республіки. У цей час відбувалося політичне, економічне та законодавче становлення Польської держави. Сформувалося ліберальне, демократичне кооперативне законодавство, яке дозволяло товариствам вільно розвиватися згідно з міжнародними кооперативними принципами того часу без утручання влади.

Другий період – із 1926 р. до початку світової економічної кризи – перехідний від вільного демократичного до авторитарного. Ситуація після травневого перевороту характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, збереглися демократичні інститути й Конституція 1921 р., із

другого – виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, незважаючи на парламент та політичні партії, спираючись на авторитет Ю. Пілсудського і його прибічників в уряді та адміністрації. На Волині для цього етапу характерний прояв «регіональної політики» воєводи Г. Юзевського, спрямованої на асиміляцію польських меншин. Місцева влада, поки ще не змінюючи самого законодавства, за допомогою адміністративних заходів почала відділяти українські кооперативи від впливу Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) у Львові – провідного центру західноукраїнської кооперації. Політика польського уряду спрямовувалася на організацію спільних польсько-українських кооперативів, у яких перевагу надавали польській меншості, та на поступову ліквідацію українських кооперативних осередків.

Третій період – із початку економічної кризи до 1935 р. – установа авторитарного режиму Ю. Пілсудського. Досить складний період викликаний політичною й економічною кризою. Відбулася зміна законодавства майже у всіх сферах життя. Установлена президентська форма правління, зросло втручання держави в господарські справи. Радикально змінилося кооперативне законодавство, яке з одного боку, спрямовувалося на подолання кризових явищ в економіці, а з іншого – дало змогу державній адміністрації згори регулювати районування союзних кооперативних об'єднань, розміщення та густоту мережі спілок, не враховуючи їхнього суспільного характеру. Нові закони та різноманітні підзаконні акти створили небезпеку подриву й нівеляції національного принципу кооперативних об'єднань, формування їх лише за територіальним принципом. На Волині українські кооперативи приєднали до національно мішаних і польських ревізійних союзів.

Четвертий період – із 1935 р. до 1939 р. – утвердження тоталітарних тенденцій у Польській державі. Уряд прийняв програму колонізації східних земель. У межах цієї програми особливу роль відведено польській кооперації, завдання якої – перейняти низку функцій української кооперації. Окрім фінансової підтримки польської кооперації, в українських кооперативів забирали право на ведення гуртового продажу монопольних товарів. На Волині навіть українсько-польський союз «Гурт» був приєднаний до польського союзу «Сполем». На цьому етапі відбулась остаточна колонізація кооперативної сфери, ліквідовано всі залишки самостійності національних кооперативних установ.

У п'ятому розділі дисертації «ГЕНЕЗИС КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)» проаналізовано становлення різних видів волинських кооперативних організацій в умовах Російської імперії.

У підрозділі 5.1. «Основні тенденції розвитку споживчих кооперативних товариств» з'ясовано, що зародження споживчої кооперації у Волинській губернії було надзвичайно складним і тривалим процесом. Перше міське споживче товариство з'явилося в 1880 р. у м. Житомирі. До першої половини 1890-х рр. виникнення споживчих товариств мало поодинокий характер та й діяльність майже усіх їх була недовговічною. Причини такої ситуації полягали

в соціальному складі кооперативів; відсутності досвіду кооперативної діяльності та домінуванні в складі перших товариств осіб із низькою кооперативною свідомістю, не зацікавлених у дотриманні класичних принципів, вироблених піонерами кооперації. Розвитку споживчої кооперації у Волинській губернії сприяло прийняття в 1897 р. Типового статуту споживчих товариств, як наслідок, у 1899–1912 рр. утворено 204 кооперативи, в яких налічувалося, середньо по 80 осіб. В 1907–1916 рр. утворення споживчих кооперативів на теренах краю стало масовим й сягнуло 300 товариств. Якщо до початку цього періоду кооперативи значною мірою насаджувались і контролювалися державними органами, то тепер кооперативне будівництво відбувалося «знизу», охоплюючи все ширші маси селянства. Споживча кооперація відіграла ключову роль у забезпеченні населення, своїх пайовиків та їхніх сімей промисловими й продуктовими товарами. Середній показник обороту коштів у споживчих товариствах Волинської губернії становив 12 548 руб. у 1912 р., майже удвічі перевищуючи цей показник у Київській та Подільській губерніях. Окрім цього споживча кооперація обмежувала сферу впливу і успішно конкурувала з приватно-торговельними установами, сприяла пристосуванню широких верств населення до умов ринкової економіки, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги. Основними недоліками в організації споживчих товариств на початку були: а) нерозуміння ідеї споживчої кооперації; б) мала кількість членів; в) недостатність оборотних засобів; г) відсутність досвіду в справі закупівлі товару; г) дуже погано налагоджене рахівництво. У процесі розвитку та розгортання мережі волинської споживчої кооперації постала нагальна необхідність в об'єднанні зусиль і координації діяльності її спілкових одиниць. Це проявилось у проведенні різноманітних нарад та з'їздів та намаганні створення союзів. Початково близькі до Києва споживчі кооперативи Волинської губернії користувалися послугами Київського союзу споживчих товариств (КССТ), однак у 1913 р. він передав справи Московському союзу споживчих товариств, робота якого не завжди відповідала інтересам української кооперації. Більшість товариств, які раніше перебували в складі КССТ, у тому числі й із Волині, не погодилися підпорядковуватися Москві. Навесні 1913 р. відбулися два з'їзди споживчої кооперації Волинської губернії, на яких організація Волинського губерньського союзу планувалася в перспективі, а об'єднання вирішили створювати на договірних засадах. В роки Української національної революції 1917–1921 рр. споживча кооперація Волинської губернії зазнає глибоких змін. Товариства, які знаходилися на Західній Волині й перебували у фронтівій зоні, а з 1919 р. фактично потрапили під польський вплив, практично занепали. Кооперативи ж Східної Волині продовжували свою діяльність в Українській народній республіці й навіть змогли досягти певних успіхів. Тут у кожному повіті були створені повітові союзи кооперативів із головним центром – Волинським об'єднанням споживчих союзів (Губсоюзом) у м. Житомирі. З квітня 1918 р. повітові союзи були ревізовані й підлягали своєму губерніяльному союзові, а останній – Дніпросоюзові в Києві. На

початку 20-х років споживча кооперація Східної Волині потрапила під більшовицький вплив і розвивалася в умовах радянської кооперації.

В підрозділі 5.2. «Фінансово-господарські послуги ощадно-позичкових та кредитних товариств» вказано, що кредитна кооперація на Волині почала розвиватися майже одночасно зі споживчою. Першим ощадно-позичковим товариством стало Домбровицьке (у Рівненському повіті), яке відкрилося в 1879 р. У Волинській губернії до початку ХХ ст. затвердили шість статутів ощадно-позичкових товариств й жодного кредитного кооперативу. Причинами цього були низький освітній рівень населення, відсутність підготовлених керівників, коштів, відсутність законодавства, підозра уряду до кооперативних організацій, складна бюрократична процедура відкриття кредитних установ, непродумана економічна політика Державного банку, який брав із них вищі відсотки, ніж із клієнтів. Зрушення в правовій базі та утягування широких суспільних верств у сферу фінансово-кредитних відносин призвели до стрімкого піднесення кредитно-кооперативного руху з початку ХХ ст.

У кредитуванні селянських господарств відчутну роль відігравали ощадно-позичкові товариства. Вони не лише кредитували селянські господарства, а й активно здійснювали операції закупівлі, переробки та продажу сільськогосподарської продукції. Окрім цього, зі своїх складів продавали в кредит членам товариств одяг, взуття, сільськогосподарські знаряддя праці й інші товари. Ощадно-позичкові товариства видавали позики під заставу зерна, страхували селянське майно та худобу. Оскільки позику надавали лише тим селянам, які могли залишити заставу, або мали поручителя, то такі кооперативи стали недоступними для найбільш бідних селян й ті втратили інтерес до цього виду кооперації, адже їм, щоб вступити до товариства, доводилося вносити пай за рахунок позики. Тому на Волині протягом 1906–1916 рр. кількість ощадно-позичкових товариств зростає з 9 до 81. Кредитні товариства були доступніші для незаможного населення, порівняно з іншими формами дрібного кредитування, через відсутність вступного паю й за простотою отримання позики. Перше кредитне товариство на терені Волині створив Д. Маркович в с. Михалківці в листопаді 1904 р. Головним у діяльності кредитних кооперативів було надання позик одноосібним господарям, а також колективним об'єднанням. Позики видавали під заставу продукції господарства, знарядь праці, інколи – під заставу майна селянина, а також під поручительство членів кооперативу. Після вступу селянина до товариства стан його господарства контролювали члени правління, давали необхідні вказівки та поради. Такими діями кредитна кооперація допомагала в розв'язанні проблеми створення підприємливої верстви селянства – середняка. З 1910 р. до 1915 р. кількість кредитних товариств Волинської губернії збільшилася зі 119 до 333.

На початку 1915 р. у Волинській губернії діяло 414 кредитних організацій (друге місце серед українських губерній). З розбудовою мережі кредитних товариств постала потреба в створенні союзів кооперативів. На Волині консолідація відбувалася шляхом організації кредитних відділів, кооперативних банків, проведення кооперативних нарад, місцевих і регіональних з'їздів. Перший Волинський з'їзд установ дрібного кредиту відбувся в Рівному

8–10 грудня 1910 р., на якому вирішувалися питання покращення діяльності в галузі дрібного кредитування. 26–29 травня 1913 р. у Житомирі відбувся другий з'їзд кредитних установ Волинської губернії. На ньому прийнято рішення про заснування Волинського губернського кооперативного союзу. Однак урядові кола негативно поставилися до цієї ідеї. Тому організаційним та фінансовим осередком Київщини, Волині та Поділля став Київський кредитний союз. Певне послаблення з боку влади щодо творення союзних об'єднань української кредитної кооперації настало лише після 1915 р. У 1917 р. після лютневої революції створено Волинський кредитовий союз кооперативів (Союзбанк). На початку 1918 р. в нього об'єднано 111 кредитних та ощадно-позичкових товариств, а інші з різних причин зареєструватися не встигли. Завдяки швидкому та якісному задоволенні нагальних потреб в кредитах ощадно-позичкові й кредитні товариства користувалися широкою підтримкою більшості волинського населення. До того ж уряд усіляко вдосконалював механізм функціонування цього виду кооперативної діяльності. Водночас влада, будучи основним фінансовим джерелом кредитних установ, усіляко їх контролювала, стримувала їхню самостійність, чим порушувала деякі кооперативні принципи діяльності товариств.

У підрозділі 5.3. «Діяльність сільськогосподарських кооперативів» проаналізовано зародження та розвиток сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії.

Становлення сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії відбувалось у вигляді сільськогосподарських асоціацій та товариств. Ініціювали заснування сільськогосподарських асоціацій підприємливі, прогресивні поміщики, які прагнули досягти ефективності власних господарств. Сільськогосподарська установи лише зовнішньо та формально мали деякі кооперативні ознаки, були тотожними іншим видам кооперації, але за своєю природою глибоко від них відрізнялися. Вони так і не змогли вийти за межі культурно-освітньої діяльності, розрахованої на заможні верстви населення. У 1899 р. утворилася перша у Волинській губернії Луцька асоціація. До початку Першої світової війни на Волині утворено 19 асоціацій. Сільськогосподарські асоціації поділялися на загальні (універсальні або комбіновані) та спеціальні (спеціалізовані за родом діяльності) й своєю дією охоплювали губернію, а частіше – повіт. У Волинській губернії на початку 1911 р. функціонувало шість загальних і шість спеціальних (чотири – садівництва, плодівництва, виноградарства та хмелярства, два – бджільництва) асоціацій. Окрім того, деякі з них мали спеціалізовані відділи, а також створювали самостійні кооперативні товариства. У середньому в одну сільськогосподарську асоціацію входило 63 особи. Із початку ХХ ст. активну участь у заснуванні сільськогосподарських кооперативів почали відігравати земства, які прагнули через них надати додаткові послуги сільськогосподарським виробникам. Серед основних заходів із підвищення ефективності сільгоспвиробництва й збуту продукції були створення зерноочисних, прокатних, селекційних та племінних пунктів, показових дослідних полів, садів, ферм і господарств, складів техніки та елеваторів тощо. Окремим у діяльності сільськогосподарських асоціацій було

здійснення постачальницько-збутових операцій, які були альтернативою приватному посередництву. Окремі сільськогосподарські асоціації поступово переходили від простої переробки до налагодження заводського виробництва сільськогосподарської продукції, а також створювали кооперативні магазини й крамнички. Сільськогосподарські асоціації відіграли важливу роль у запровадженні в селянському середовищі нових форм господарювання та ринкових відносин, підвищенні його культурно-освітнього рівня.

Паралельно із сільськогосподарськими асоціаціями на Волині функціонували сільськогосподарські товариства й «хліборобські» (сільськогосподарські) артілі. Сільськогосподарські товариства були типовими сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами та створювалися на підставі зразкового статуту, затвердженого в 1897 р. (а нової редакції – у 1908 р.) для переробки й збуту сільськогосподарської продукції та купівлі товарів промисловості. Це – молочарські, бджолярські, хмелярські, садівничі, бурякосіяльні, птахівничі товариства, а також кустарні (виробничі) артілі, які більшість дослідників відносять до сільськогосподарської кооперації. Радіус дії таких кооперативів був незначним – від одного села до повіту. Хоч сільськогосподарські товариства й були потрібні для селян, однак їх заснування на початку ХХ ст. було дуже повільним й чисельно вони значно поступались асоціаціям. Це пояснювалося домінуванням останніх у постачальницько-збутовій діяльності більшості сільських населених пунктів, а також паралельним існуванням кооперативів інших видів, які надавали необхідні селянським господарствам послуги ще з ХІХ ст. На 1 січня 1910 р. у Волинській губернії функціонувало лише два сільськогосподарських товариства. Розвиток сільськогосподарських кооперативів на Волині почався після 1912 р. – із моменту запровадження там земських установ, які стали опікуватися даним видом кооперації. Вагоме місце серед сільськогосподарських кооперативів Волині посідали молочарські товариства. Земства виділяли кошти для організації та закупівлі необхідного обладнання для переробки молока, забезпечували збут переробленої продукції. Всього у Волинській губернії у 1915 р. діяло 23 молочарських, чотири хмелярських, чотири пасічницьких, два обслуговуючих кооперативи, артіль церковного приладдя та чоботарська артіль.

Сільськогосподарські асоціації й товариства сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, запроваджуючи прокатні пункти, метеорологічні станції, надаючи допомогу селянству в протистоянні з приватними посередниками в торгових операціях (створювали довідкові бюро, склади та елеватори, споживчі крамниці, допоміжні заклади для закупівлі, збуту й переробки продукції сільського господарства).

Підрозділ 5.4. «Інструкторсько-пропагандистська та просвітницька робота кооперативних організацій» висвітлює весь накопичений у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. культурний потенціал кооперативів Волинської губернії, який використовувався для просвітницької, загальноосвітньої та агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.

У Волинській губернії ідейну, культурно-просвітницьку та виховну роботу серед кооператорів і місцевого населення проводили різними методами й формами. На початковому етапі в 60–80-х роках XIX ст. кооперативне просвітництво населення відбувалося досить важко. Тому перші кооперативні товариства губернських міст і містечок стали, по суті, пропагандистськими центрами, у яких місцеве населення ознайомлювалося з досвідом кооперативної діяльності й отримувало необхідні консультації. Представники місцевої інтелігенції – священики, сільські вчителі та особи інших вільних професій – виконували культурно-просвітницьку роботу, поширювали кооперативні ідеї. Значною мірою популяризація кооперативного руху стала результатом зусиль подвижників кооперативної справи. Вони написали безліч книг задля поширення знань про кооперативну форму господарювання. На Правобережжі поширювали кооперативні знання В. Доманицький, О. Юркевич, Й. Волошиновський, М. Трублаєвич, Р. Реннінг, В. Ворніков, П. Северинчук та інші. Помітну роль в ознайомленні волинського населення з особливостями кооперативного будівництва відіграла періодична преса.

Із початком XX ст. у культурно-просвітницькій діяльності кооперативних установ Волинської губернії розпочався новий етап, зумовлений активним утручанням держави в справу господарського просвітництва населення. Уряд спрямував земські установи на модернізацію економіки правобережних українських губерній. Основна діяльність земських відділів, кредитних, ощадно-позичкових товариств, сільськогосподарських асоціацій і споживчих кооперативів спрямовувалася на надання інструкторської допомоги для правильного ведення кооперативної й господарської роботи, рахівництва, діловодства, розповсюдження літератури, влаштування різноманітних курсів, господарських та кооперативних шкіл, бібліотек, освітніх заходів для нижчих верств населення, участі членів товариств у загальних зборах, засіданнях рад правлінь і ревізійних комісій. Чільне місце в освітній діяльності кооперативів належало видавництву й поширенню кооперативної преси та спеціалізованої літератури. Означена різностороння діяльність земських і кооперативних установ сприяла позитивним зрушенням у свідомості селян на користь підтримки кооперативної форми в господарському й суспільному житті. Місцеве населення активніше почало вступати в кооперативи, брало участь у нарадах, зборах, ухваленні рішень, долучалося до громадської роботи.

Шостий розділ дисертації **«КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (20 – 30-ТІ РОКИ XX СТ.)»** розкриває господарсько-економічну й соціокультурну діяльність волинських кооперативних товариств в умовах Другої Речі Посполитої.

У підрозділі 6.1. *«Особливості розвитку споживчої кооперації»* з'ясовано, що у Волинському воєводстві нормалізація й поступове кількісне та якісне зростання споживчих товариств почалося у другій половині 20-х років. У 1926 р. у воєводстві діяло 103 товариства, в яких працювало 9399 осіб. Особливістю розвитку споживчої кооперації, порівняно з попереднім дореволюційним періодом, стала її уніфікація із сільськогосподарською й перетворення в господарсько-споживчу (закупівельно-збутову) кооперацію, а

також формування мережі національних ревізійних союзів. Споживчу кооперацію представлено міськими споживчими й рільничо-торговельними кооперативами та сільськими господарсько-споживчими товариствами. Міська споживча кооперація представлена незначною кількістю польських й українських кооперативів. На відміну від міської, сільська споживча кооперація була досить розвиненою на теренах Волині. Вона відповідала соціальній структурі краю та невідкладній потребі організації господарських справ волинського села. Господарсько-споживчі товариства організовували постачання в село продукції промисловості, збували продукти сільського господарства та формували на цій основі відповідні галузі власної промисловості. У 1933 р. з 585 споживчих кооперативів першого і другого ступеня Волинського воєводства найбільше товариств належало Ревізійному союзу українських кооперативів у Львові – 378, 191 – варшавському ревізійному Союзу рільничих кооперативів й 16 кооперативів – польсько-українському Волинському союзу кооперативних і комунальних організацій.

Із прийняттям у Польщі нового кооперативного закону в 1934 р. відбулася реорганізація системи споживчої кооперації Волині. Діючі споживчі товариства підпорядковувалися трьом союзам, яким дозволялося виконувати ревізійну діяльність на теренах краю. Це були національно мішаний Волинський кооперативний союз «Гурт», варшавський союз споживчих кооперативів «Сполем» та варшавський Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів (СР і ЗГК). У березні 1939 р. районні рільничо-споживчі кооперативи польсько-українського союзу «Гурт» приєдналися до «Сполему», після чого він за національним складом на 70 % став українським, а за кількісними показниками зрівнявся з Окружним СР і ЗГК у Луцьку. Завдяки розпочатій реорганізації кооперативної структури та реформи господарсько-фінансової системи кооперативів кожного союзу споживчій кооперації Волині в другій половині 30-х років удалося досягти певних кількісних показників. У 1939 р. в 416 товариствах працювало біля 100 тис. осіб. Загальні обороти споживчої кооперації Волинського воєводства в кінці 1937 р. склали 26 млн зл.

У процесі розвитку споживчої кооперації змінювався тип селянського господарства. Із багатогалузевого воно перетворилося на товарне, монокультурне, спеціалізоване, ринкове господарство. Налагодження роботи низових кооперативів з повітовими союзами та кооперативними центрами третього ступеня сприяло створенню умов для проведення ефективних й результативних збутових операцій, які через обмеженість економічних і організаційних можливостей не могли бути доступними для окремих кооперативів, а тим більше – для індивідуальних селянських господарств.

У підрозділі 6.2. «Функціонування кредитних кооперативних товариств» висвітлюється кредитна кооперація Волинського воєводства, яка у своєму розвитку пройшла кілька етапів. На першому (1919–1925 рр.) відбулася реорганізація довоєнної структури кредитних кооперативів, сформувалися умови для розвитку різноманітних кредитних установ на терені краю. Із припиненням інфляції в другій половині 20-х років ХХ ст. розпочався другий етап (1926–1934 рр.) розвитку кооперативних кредитно-банківських установ

краю. Сформувалася мережа кредитних установ різноманітних за національними, регіональними й іншими ознаками ревізійних союзів. На нижчому рівні функціонували сільські ощадно-позичкові кооперативні товариства (українські «райффайзенки», польські «каси Стефчика», єврейські безпроцентні каси, кредитні каси «Самопоміч») та міські кредитні кооперативи (Українбанки, Народні банки, повітові кредитні каси, кредитбанки, дисконтні банки та ін.), які також були кооперативами першого рівня, проте деякі з них мали повітовий характер і були кооперативами другого рівня. На вищому щаблі системи кредитної кооперації перебували центральні об'єднання кредитних установ або регіональні або національні союзи другого чи третього рівня – польська Центральна каса кредитних кооперативів, український Центробанк й інші. На початку світової економічної кризи у Волинському воєводстві діяло 374 кредитних організацій, серед яких домінували польські «каси Стефчика». На третьому етапі (1935–1939 рр.) відбулася реорганізація системи кредитної кооперації Волині. Згідно з новим кооперативним законом 1934 р. українські та німецькі кредитні установи Волині перейшли до польського Окружного СР і ЗГК у Луцьку. Реформування кооперативної структури та політика фінансово-кредитного оздоровлення здійснені союзом сприяли виходу кредитної кооперації з кризового стану. Можна з упевненістю констатувати, що кредитна кооперація у Волинському воєводстві відіграла вагомую роль у забезпеченні грошовими засобами населення краю. За 1926–1939 рр. більш ніж удвічі зросла кількість волинських кредитних організацій (із 95 до 264) і членів у них (із 30 866 до 70 267), обсяги власних капіталів товариств (із 8869 тис. зл. до 16 656 тис. зл.). Кооперативні установи стали видавати майже в чотири рази більше позичок: 13 331 тис. зл. у 1937 р. проти 3607, 75 тис. зл. у 1926 р.

У підрозділі 6.3. «Господарсько-економічна діяльність виробничих кооперативів» вказано, що серед різноманітних виробничих кооперативів Волинського воєводства найкраще розвивалися товариства з переробки молока. Після закінчення Першої світової війни на ринку кооперативного молочарства Волині основна конкурентна боротьба точилася між польськими ревізійними кооперативними союзами й українським «Маслосоюзом». Очевидно, що за протекційної підтримки своєї влади польські кооперативи розвивалися краще. Тому українське населення переважно вступало до польських молочарень. І хоча вони належали до польських союзів, склад їх був українським. З 1934 р. розпочався інтенсивний розвиток молочарського виробництва, зумовлений господарчою політикою Польської держави із заохочення експорту продуктів тваринництва. На Волині воєводська влада прийняла чотирьохрічний інвестиційний план розвитку кооперативних молочарень. Окрім цього молочарські кооперативи Волинського воєводства поступово опинилися під юрисдикцією Окружного СР і ЗГК у Луцьку. Хоч українські молочарні й приєдналися до польського ревізійного союзу, проте й далі підтримували господарчі зв'язки з «Маслосоюзом». У другій половині 30-х років молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно і якісно. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи налагодили перероблення й збут молочної продукції, ознайомившись із закордонними ринками збуту

упровадили найновіші технології. Окрім того, вони постачали селянам-кооператорам необхідне обладнання, племінну худобу, організовували контроль за якістю молока, консультативну діяльність, чим підносили стан тваринництва й сільського господарства взагалі. Водночас у містах і селах воєводства створювалися робочі місця для перенаселеного села, для інтелігенції. Молочарська кооперація сприяла розв'язанню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення. На початку 1939 р. налічувалося 95 кооперативів, у яких працювало 47 764 осіб, переробка молока сягнула 48 290 тис. кг, виготовлено масла – 1963,7 тис. кг. Порівняно з 1928 р. (27 молочарень, 1272 членів) результати були вагомими. У Волинському воєводстві діяли й інші виробничі кооперативи: будівельно-житлові кооперативи, торговельні, сировинно-виробничі, аграрного та іншого промислу, ремісничі, кустарно-виробничі, книжково-видавничі, електрифікаційні товариства, кооперативи праці тощо. Проте їх фінансовий стан був слабким, вони працювали переважно за рахунок чужих інвестицій і досить часто на етапі становлення витрати цих товариств перевищували прибутки. У 1938 р. діяло 20 різних кооперативів, які об'єднували 5392 ос., а річний товарооборот склав 1658 тис. зл.

У підрозділі 6.4. *«Культурно-освітня робота кооперативних установ»* доведено, що культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Слід зазначити, що до 30-х років на Волині поширенням кооперативних ідей серед населення та практичною фаховою й освітньою підготовкою кооператорів займалися переважно саме українські кооперативи під керівництвом Інспекторату РСУК у Луцьку. Спектр форм діяльності в культурно-освітній сфері впродовж досліджуваного періоду постійно розширювався й удосконалювалися засоби її проведення. Найголовнішими серед них були видавництво українських книг та кооперативної періодики; бібліотечна справа; організація культурно-освітніх заходів; проведення освітньо-кооперативних курсів; заснування фахових шкіл; матеріальна підтримка національних товариств й об'єднань та ін. Упровадження цих завдань відбувалося через такі культурно-освітні установи, як кооперативні читальні, книгозбірні, народний будинок, театр, школу та інші національні громадські товариства, передусім «Просвіту», «Сільського господаря», «Рідну школу», «Союз українок». Кооперативних спеціалістів готували чотирирічна кооперативна гімназія в Кременці; однорічні школи в Яворові та Стрию, рільнича школа товариства «Просвіта» в Миловані; сільськогосподарський ліцей у Черниці. Для підготовки працівників другого рівня при Торговельно-кооперативній школі у Львові діяли трисеместрові курси Вищого кооперативного навчання, а у Луцьку з 1927 р. – Кооперативна академія. Фаховими кадрами вищої категорії українські кооперативні установи поповнювалися за рахунок випускників економічно-кооперативного факультету Українського технічно-господарського інституту при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина). З 1938 р. у м. Львові почав функціонувати трирічний Кооперативний ліцей. У самій Польщі в

міжвоєнний період була досить розвинена мережа різноманітних торговельних шкіл, у яких готували працівників для промислових і торговельних приватних, державних та кооперативних підприємств. Суто кооперативними була Міська кооперативна школа в Козеніцах, Кооперативна школа в Наленчові для підготовки кооператорів рільничих спілок й трирічна середня кооперативна школа у Варшаві. Важливими напрямками культурно-освітньої діяльності українських кооперативних організацій стали пропаганда й поширення кооперативної ідеї, залучення широкої громадськості до кооперативного руху. Речниками організаційного та ідеологічного розвитку української кооперації виступали періодичні кооперативні видання.

У другій половині 30-х років із переходом кооперативів Волинського воєводства під юрисдикцію польських ревізійних союзів змінилась і їхня культурно-освітня робота. На теренах краю заборонено діяльність «Просвіти», РСУК у Львові. У 1937 р. місцева влада розпустила філіал «Сільського господаря» в Луцьку. Тобто, будь-яка просвітницько-культурна праця не польських національностей була припинена, а цю функцію в кооперативному русі Волині перебрали на себе польські ревізійні союзи, переважно Окружний СР і ЗГК у Луцьку. Для підвищення кваліфікації працівників і членів правлінь кооперативів організовувалися курси сільської молоді, курси й конференції інструкторів, вихователів, навчальні курси й школи, різні господарсько-кооперативні курси. Для ведення облікової роботи товариств видавалися книжки, брошури, кооперативні плакати й необхідна документацію. Діяльність польських кооперативних союзів на Волині відображала регіональна преса. Суспільно-виховна діяльність ревізійних союзів у другій половині 30-х років відбувалася за двома основними напрямками – безпосереднє обслуговування своїх кооперативів та допомога іншим суспільним організаціям у справі кооперативного виховання. Основний акцент уже робився на господарському навчанні, а не на національно-культурницьких виховних моментах.

ВИСНОВКИ

У висновках викладені основні підсумки дисертації.

Дослідження проблем волинського кооперативного руху на основі дотримання сучасних методологічних принципів і поєднання різних методів історичного пізнання дало змогу на належному науковому рівні розкрити тему й зробити такі висновки.

1. Аналіз історіографії засвідчив, що наукова розробка обраної теми є недостатньою у зв'язку з відсутністю комплексного спеціалізованого дослідження з історії кооперативного руху на Волині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. Українські вчені торкалися означеної проблеми лише в контексті вивчення окремих аспектів соціально-економічного й політичного розвитку краю та не акцентували уваги на функціонуванні й особливостях кооперації Волині. Науковці української діаспори й зарубіжні дослідники вивчали кооперацію загалом, а волинську розглядали як її складову частину.
2. Науково-пошукова робота з виявлення та систематизації різноманітних джерел уможливила формування достатньої джерельної бази для досягнення

поставленої мети й реалізації дослідницьких завдань. Поєднання архівних джерел з періодичними й довідковими матеріалами, а також документами особистого походження дало змогу відтворити цілісну картину розвитку кооперативного руху на Волині в означений період.

3. Волинський кооперативний рух ґрунтувався на певній ідеології, теоретичних та організаційних принципах. У Волинській губернії кооперативні ідеї в середовищі громадськості були лише складовою частиною поглядів на політичне життя суспільства, рідше – на загальноекономічні проблеми. Усі течії кооперативної думки зумовлювалися реаліями тогочасного суспільного життя й відображали прагнення прогресивно мислячих верств населення до високої моралі, соціальної гармонії та добробуту. Протягом перших десятиліть ХХ ст. у суспільній свідомості та кооперативній думці волинян почав утверджуватися кооперативізм, при якому за відсутності класової боротьби й поширення кооперації досягається зміна капіталізму новим соціалістичним ладом. У 20–30-х роках ХХ ст. волинські кооператори долучилися до ідей видатних діячів західноукраїнського кооперативного руху, які намагалися сформувати кооперацію як національно-господарський рух для захисту трудящих від визиску та експлуатації, сприяти економічному зростанню західноукраїнського суспільства. Ураховуючи характер розвитку кооперативного руху на Волині, є підстави констатувати, що напередодні Другої світової війни завершився процес його ідеологічного становлення. Ознаками цього були інтенсивні процеси розробки ідеології, високий рівень застосування ідейно-теоретичних кооперативних засад у практичній роботі кооперативних установ.

4. Кооперативні діячі Волині протягом досліджуваного періоду у своїй практичній діяльності застосовували загальні принципи кооперації: вільне членство в кооперативі; демократичний характер управління та контролю; розподіл доходу між членами пропорційно обсягам проведених операцій з товариством; обмежений відсоток на грошові внески та вклади членів кооперативу; політичний та релігійний нейтралітет кооперативів; продаж товарів лише за готівку; обов'язкове здійснення кооперативом виховної, просвітницької та освітньої роботи серед членів кооперативу. Окрім загальних принципів кооперації, видові кооперативи Волині застосовували власні специфічні засади діяльності. Кредитні й ощадно-позичкові товариства працювали на засадах, запропонованих німецькими кооператорами Ф. Райффайзенем і Г. Шульце, споживчі кооперативи вихідними вважали рочдельські принципи, запроваджені англійськими кооператорами.

5. Як організаційна структура кооперативний рух Волині складався з кооперативних товариств та їхніх союзних утворень, з'їздів представників останніх, громадських об'єднань, соціально активних осіб, які в різних формах займалися роботою у сфері кооперації. Упродовж другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст. волинські кооперативи пройшли складний шлях від утворення простих форм кооперативної самоорганізації, утвердження кооперації як вагомого фактора суспільно-господарського життя в умовах російського абсолютизму до більш складних форм у межах національно-територіальних ревізійних союзів Польської держави. При цьому слід

зазначити, що видовий поділ кооперативних товариств у цих економічних системах практично не відрізнявся. Єдина кардинальна відмінність це поділ кооперативів за національним принципом. В умовах Російської імперії ідея національних кооперативних систем лише виношувалася теоретиками кооперації, а в Другій Речі Посполитій кооперативи практично відразу створювалися за національною ознакою.

6. У процесі дослідження з'ясовано, що появу та становлення кооперативної форми господарювання на Волині зумовила капіталізація економіки внаслідок реформ 1860–1980-х рр. у Російській імперії. Соціально-економічні реалії містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя. Поширення всіх форм кооперації у Волинській губернії зумовлювалося як спільними причинами (злиденне становище основної частини селянства), так і специфічними для окремих видів кооперативів. Так, потреба населення в грошах та лихварство мотивували необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, необхідність інтенсифікації господарства – сільськогосподарських, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення землеробських артілей.

7. Встановлено, що соціально-економічні умови розвитку волинської кооперації в Другій Речі Посполитій були набагато сприятливішими, ніж у Російській імперії. Основним фактором успішного функціонування кооперації на Волині в міжвоєнний період стала ліберальна, досить гнучка й ефективна економічна політика польського уряду. Завдяки господарським реформам кооперативна форма господарювання всебічно розкрила себе та довела свою необхідність для населення краю. Національна підприємницька діяльність змогла доволі успішно реалізуватися за допомогою організації та розбудови різноманітних видів кооперації.

8. Визначено, що окрім соціально-економічних чинників на становлення і розвиток волинської кооперації впливали і політико-правові засади. Початковий етап кооперативного руху на Волині у дореволюційний період зумовлювався державною політикою Російської імперії. Мінімальні формально-юридичні умови та певні зрушення в законодавчій базі діяльності кооперації стали фактором піднесення кооперативного руху у Волинській губернії на початку ХХ ст. Водночас переслідування кооперативних діячів, утручання у внутрішні справи кооперативів і союзів, інші утиски влади значно ускладнили та сповільнювали розвиток кооперації. Модернізація кооперативного законодавства під час Першої світової війни заклала потенційні можливості господарського поступу кооперативної системи, однак цей процес був перерваний зміною державної приналежності Волинського регіону.

9. Доведено, що протягом міжвоєнного періоду політико-правове поле функціонування кооперації на Волині було набагато сприятливіше, ніж в умовах царського режиму. У Другій Речі Посполитій сформувалося ліберальне, демократичне законодавство у всіх сферах суспільства. До початку 30-х років ХХ ст. волинська кооперація розвивалася на демократичних кооперативних

принципах практично без утручання влади. Проте, польські урядові кола, як і попередньо царський режим, вбачаючи в кооперативах загрозу соціальних та національних протестів, в 30-х роках почали втручатися в господарську діяльність волинських кооперативів, використовуючи усі можливі методи та засоби. Природний розвиток кооперативної системи Волинського воєводства в середині 30-х років перервано етатистськими тенденціями, характерними для всього польського суспільства. Радикально змінилося кооперативне законодавство. На Волині національні кооперативи приєднали до польських ревізійних союзів. Можна з упевненістю констатувати, що кооперативні організації Волині протягом досліджуваного періоду зазнали утисків з боку російської та польської влади.

10. Установлено, що у Волинській губернії кооперація як форма економічної діяльності розпочалася в 60-х роках XIX ст. Історично першими стали споживчі товариства. Вони забезпечували значну частку товарообороту в регіоні, успішно конкурували з приватно-торговельними установами, сприяли пристосуванню населення до умов ринкової економіки, а також суттєво стримувала ціни на товари і послуги. Водночас волинські споживчі товариства в дореволюційний період не змогли сформувати завершену структуровану систему.

11. З'ясовано, що кредитна кооперація Волинської губернії вирізнялася високою ефективністю й доступністю в справі кредитування населення. Її характерною особливістю стало те, що вона за підтримки уряду й земств змогла швидко та якісно задовольняти нагальні потреби бідняцько-середняцьких мас волинського села у кредитах. Ощадно-позичкові та кредитні товариства поряд із фінансовою діяльністю налагодили постачальницько-збутові операції, активно поширювали передові агроекономічні знання й почали вибудовувати систему у вигляді товариств-членів спілок (союзів).

12. Показано, що сільськогосподарські асоціації й товариства сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва та покращенню стану селянських господарств, надаючи фахову агрономічну допомогу, влаштовуючи показові поля, конкурси землеробських машин і знарядь, виконуючи роль посередника в збуті товарів. Проте у Волинській губернії сільськогосподарські та виробничі кооперативи значно відставали в поширенні від споживчих та кредитних організацій і суттєво не впливали на економічне життя регіону.

13. Визначено, що культурно-освітня галузь у кооперативній системі Волинської губернії не була реалізована в повному обсязі. Переважно вона зводилася до популяризації кооперації її натхненниками й теоретиками в інтелігентських колах в другій половині XIX ст. та до практичної інструкторсько-пропагандистської роботи земств на початку XX ст. Позаконотворча діяльність кооперативних організацій натрапляла на значні труднощі: опір централізаторської політики російських кооперативних центрів, підозріливе ставлення влади, низький рівень кооперативної свідомості своїх членів.

14. Констатовано, що загалом кооперація стала важливим елементом господарського та громадського життя Волинської губернії, виявила спроможність працювати в усіх ключових галузях економіки краю: торгівлі, кредитно-фінансовому забезпеченні й виробництві матеріальних благ.

15. Установлено, що в умовах Другої Речі Посполитої господарсько-економічна й соціокультурна діяльність волинських кооперативних товариств набула нової якості. Особливістю розвитку споживчої кооперації, порівняно з попереднім дореволюційним періодом, стала її уніфікація із сільськогосподарською кооперацією та перетворення в закупівельно-збутову кооперацію. Діяльність сільської закупівельно-збутової кооперації стала важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки Волині.

16. З'ясовано, що кредитна кооперація Волинського воєводства до середини 30-х років досягла найбільших успіхів: сформувалася мережа різноманітних за національними, регіональними й іншими ознаками кредитних ревізійних союзів і організацій. Кредитна кооперація у Волинському воєводстві відіграла вагому роль у доставці дешевих грошових засобів для потреб сільського населення краю.

17. Наочно доведено, що молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно і якісно у другій половині 30-х років. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи упровадили найновіші технології, налагодили перероблення й збут молочної продукції за кордон. Молочарська кооперація сприяла розв'язанню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення. У другій половині 30-х років на Волині з'явилися різноманітні виробничі кооперативи. Проте їхній фінансовий стан був слабким, вони працювали переважно за рахунок чужих інвестицій і витрати цих товариств перевищували прибутки.

18. Встановлено, що культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Спектр її форм постійно розширювався, удосконалювалися засоби проведення. Завдяки неухильному зростанню видавничих обсягів кооперативної преси та різнопланової літератури, а також здійсненню ефективної господарської освіти відбулася вагома кристалізація національної свідомості та підвищився рівень господарської культури й знань волинян.

19. Підсумовано, що, кооперативний рух став синтезованим витвором вітчизняних і зарубіжних традицій та досвіду. Цей рух однаково сприяв господарському, соціальному, культурному й духовному розвитку населення. Діяльність волинської кооперації – це значною мірою зародження власної економічної системи, розвиток української культури, історія відродження українського народу. Сьогодні в умовах реформування економіки України досвід волинської кооперації потрібно практично застосувати. Вважаємо еволюційний шлях здійснення реформ, добровільного об'єднання господарств у кооперативи найбільш доречним і правильним.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. : монографія / Валентин Васильович Вісин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 440 с. [*Рецензії*: Троян С. С. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. : монографія / Валентин Васильович Вісин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 440 с. / С. С. Троян // Історична пам'ять. Науковий збірник.– Полтава, 2015. – Вип. 33. – С. 156–158; Вахович І. М. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. : монографія / Валентин Васильович Вісин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 440 с. / І. М. Вахович // Економічний форум [Науковий журнал]. – Луцьк : ЛНТУ, 2015. – № 2. – С. 345–346; Ленартович О. Ю. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. : монографія / Валентин Васильович Вісин. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 440 с. / О. Ю. Ленартович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Вип. 12. – Львів : Вид-во ЛКА, 2014. – С. 281–283].
2. Вісин В. В. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві (20–30-ті роки XX століття) : монографія / Валентин Васильович Вісин, Тетяна Миколаївна Вісіна. – Луцьк : ЛНТУ, 2014. – 174 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Вісин В. В. Становище української кооперації на Волині у другій половині 30-х років XX ст. / В. В. Вісин // Література та культура Полісся. / відп. ред. і упорядник Г. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 36: Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті. – С. 216–227.
4. Вісин В. В. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках XX ст.: проблеми історії і історіографії / В. В. Вісин // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2008. – Вип. 13.– С. 111–116.
5. Вісин В. В. Джерельна база дослідження українського кооперативного руху у Волинському воєводстві в 20–30-х роках XX ст. / В. В. Вісин // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громадсько-політ. наук. збір. / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політех. ун-т; [редкол.: Г. Гончарук (гол. ред.) та ін.].– Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 15. – С. 231–239.
6. Вісин В. В. Правові чинники функціонування кредитної кооперації у Волинській губернії у кінці XIX – на початку XX ст. / В. В. Вісин // Вісник Львівської комерційної академії. – 2009. – Вип. 8. – С. 89–103.
7. Вісин В. Кооперативно-господарська діяльність земств на Волині на початку XX ст. / В. Вісин // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 17. – С. 61–65.

8. Вісин В. В. Соціально-економічні умови відродження та розвитку української сільськогосподарської кооперації у Волинському воєводстві в 20-х роках ХХ ст. / В. В. Вісин // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 201–203.
9. Вісин В. Нормативно-правова база розвитку кооперативного руху у Волинському воєводстві у період між Першою і Другою світовими війнами / Валентин Вісин // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – Число 8. – С. 70–79.
10. Вісин В. В. Правові чинники функціонування споживчої кооперації у Волинській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. В. Вісин // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 22 : Історичні науки. – С. 64–70.
11. Вісин В. В. Міжнародний кооперативний альянс і українська кооперація (ретроспективний аналіз) / В. В. Вісин // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол.: Гелей С., Тимченко О., Сова А. та ін.] – 2010. – Вип. 9. – С. 221–230.
12. Вісин В. В. Зміни територіально-адміністративного устрою Волині у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. / В. В. Вісин // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський ін-т слов'янознавства Київ. слав'янського ун-ту. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – Вип. 11. – С. 5–8.
13. Вісин В. В. Еволюція кооперативних принципів та їх реалізація у кооперативному русі Волині / В. В. Вісин // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. / відп. редактор Іван Копич, заст. відп. редактора Андрій Сова. – 2011. – Вип. 10. – С. 488–500.
14. Вісин В. В. Етапи формування кооперативного законодавства Російської імперії / В. В. Вісин // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський ін-т слов'янознавства Київ. слав'янського ун-ту. – 2011. – Вип. 12. – С. 22–26.
15. Вісин В. В. Нормативно-правова база функціонування сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. В. Вісин // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол.: В. Смолій, О. Гуржій, А. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 211–213.
16. Вісин В. В. Функціонування окружного Союзу рільничих і зарібково-господарчих кооперативів у Волинському воєводстві в другій половині 30-х років ХХ ст. / В. В. Вісин // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – № 10: Історичні науки. – С. 66–72.
17. Вісин В. В. Класифікація волинських кооперативів (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.) / В. В. Вісин // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Одес. нац. політех. ун-т ; редкол. : Г. Гончарук (гол. ред.) та ін. – Одеса : Астропринт, 2011. – Вип. 23. Серія: Історія. – С. 17–23.

18. Вісин В. Документи і матеріали російських архівів як джерело вивчення кооперативного руху у Волинській губернії в 1861–1917 рр. / Валентин Вісин // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – Число 9. – С. 58–64.
19. Вісин В. В. Політико-правові умови функціонування української сільськогосподарської кооперації у Волинському воєводстві в 30-х роках ХХ ст. / В. В. Вісин // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 156–158.
20. Вісин В. В. Діяльність кооперативних сільськогосподарських товариств у Волинській губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. В. Вісин // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол.: В. Смолій, О. Гуржій, А. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2013. – Вип. 6. – С. 286–288.
21. Вісин В. В. Формування кооперативної ідеології в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. В. Вісин // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – 2013. – Вип. 11. – С. 6–14.
22. Вісин В. В. Розвиток української сільської споживчої кооперації у Волинському воєводстві (середина 1920-х – початок 30-х рр.) / В. В. Вісин // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол.: В. Смолій, О. Гуржій, А. Морозов та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 295–297.
23. Вісин В. В. Розвиток сільської споживчої кооперації у Волинському воєводстві (друга половина 30-х років ХХ століття) / В. В. Вісин // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 167–169.
24. Вісин В. В. Періодична преса як джерело дослідження кооперативного руху на Волині у 1861–1939 рр. / В. В. Вісин // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 12. – С. 192–198.
25. Вісин В. В. Рецензія на монографію С. Д. Гелея «Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність» / В. В. Вісин, Я. М. Шабала // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 3. – С. 168–170.
26. Вісин В. В. Еволюція кооперативних ідей у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ століття / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: гуманітарні науки. – 2013. – Вип. 11. – С. 86–95.
27. Вісин В. В. Правові чинники функціонування споживчої кооперації в Україні на початку ХХ ст. / В. В. Вісин // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць. / Луцький нац. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. д.е.н. проф. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2009. – Вип. 6 (23). – Ч. 1. – С. 113–126.
28. Вісин В. В. Культурно-просвітницька діяльність українських кооперативів у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст. / В. В. Вісин // Вісник Львівського інституту економіки і туризму : зб. наук. ст. / М-во освіти і науки України. Львів. інст-т. економіки і туризму ; [редкол.: І. Бочан та ін.]. – Львів : ЛІЕТ, 2010. – № 5. – С. 157–162.

29. Вісин В. В. Ретроспективний аналіз формування і розвитку міжнародних кооперативних принципів у XIX–XX ст. / В. В. Вісин // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2011. – № 1. – С. 4–13.
30. Вісин В. В. Застосування базових моделей сільської та міської кредитної кооперації на Волині у 1861–1939 рр. / В. В. Вісин // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2011. – № 3. – С. 5–12.
31. Вісин В. В. Українська кооперація на Волині в 20–30-х роках XX ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць / Луцький держ. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. д.е.н., проф. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ ЛДТУ, 2004. – Вип. 1 (2). – С. 14–26.
32. Вісин В. В. Економічні перетворення на Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць. / Луцький держ. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. д.е.н. проф. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ ЛДТУ, 2005. – Вип. 2 (7). – С. 117–123.
33. Вісин В. В. Кооперативні традиції у пропагандистській діяльності «Ревізійного Союзу Українських Кооперативів» у 20–30-х роках XX ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Вісник Львівського інституту економіки і туризму : зб. наук. ст. / М-во освіти і науки України. Львів. ін-т. економіки і туризму ; [редкол.: І. Бочан та ін.]. – Львів : ЛІЕТ, 2010. – № 5. – С. 219–222.
34. Вісин В. В. Українська молочарська кооперація на Волині та її зовнішньоекономічна діяльність у 20–30-х роках XX століття / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць Луцького нац. техн. ун-ту / редкол.: відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2010. – Вип. 7 (28). – Ч. 1. – С. 66–77.
35. Вісин В. В. Сутність терміну «кооперація»: ретроспективний аналіз визначень теоретиків і практиків кооперативного руху / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна, В. І. Ліщук // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць. / Луцький нац. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2011. – Вип. 8 (32). – С. 68–74.
36. Вісин В. В. Історико-економічні аспекти класифікації кооперативних установ на Волині у 1861–1939 рр. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2012. – № 1. – С. 5–14.
37. Вісин В. В. Еволюція європейської кооперативної ідеології в XIX – першій третині XX ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2012. – № 2. – С. 9–21.
38. Вісин В. В. Соціально-економічні передумови зародження кооперативного руху на Волині у XVI – першій половині XIX ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна, В. І. Ліщук // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць / Луцький нац. техн. ун-т / редкол.: відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2012. – Вип. 9 (36). – С. 29–43.

39. Вісин В. В. Реформування аграрного сектору Російської імперії як чинник становлення кооперації у Волинській губернії / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2013. – № 2. – С. 5–12.
40. Вісин В. В. Кооперативний рух у Волинському воєводстві в першій половині 20-х років ХХ ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць / Луцький нац. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2013. – Вип. 10 (40) – С. 37–49.
41. Вісин В. В. Еволюція кооперативних ідей на Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна, В. І. Ліщук // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія» : зб. наук. праць / Луцький нац. техн. ун-т ; редкол.: відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2014. – Вип. 11 (44). – С. 5–12.
42. Вісин В. В. Особливості функціонування кредитних кооперативних установ у Волинській губернії в другій половині ХІХ ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Облік, економіка, менеджмент: наукові нотатки : Міжнар. зб. наук. праць / відп. ред. І. Б. Садовська. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2014. – Вип. 2. – С. 144–151.
43. Вісин В. В. Особливості функціонування кредитних кооперативних установ у Волинському воєводстві після світової економічної кризи 1929–1933 рр. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Облік, економіка, менеджмент: наукові нотатки : Міжнар. зб. наук. праць / відп. ред. І. Б. Садовська. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2014. – Вип. 4. – С. 65–71.
44. Вісин В. В. Виникнення та розвиток споживчої кооперації у Волинській губернії в другій половині ХІХ ст. / В. В. Вісин, Т. М. Вісіна // Економічний форум : [наук. журн.]. – Луцьк : ЛНТУ, 2015. – № 1. – С. 4–8.
45. Вісин В. В. Развитие кооперативного движения в Волынской губернии во второй половине ХІХ в. – 1918 г. / В. В. Висин // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – Гродна, 2012. – 2 (130) – С. 52–56.
46. Вісин В. Інтеграція кооперативної системи Волині в економіку ІІ Речіпосполитої (історико-економічна ретроспекція) / Валентин Вісин // Zeszyty Naukowe PWSTE w Jarosławiu. Europeistyka. – Jaroslaw : Wyd-wo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2013. – № 2. – S. 275–292.
47. Висин В. В. Деятельность кооперативных сельскохозяйственных обществ в Волынской губернии во второй половине ХІХ – начале ХХ в. / В. В. Висин // Сельское хозяйство и перспективы. Сборник научных трудов / под ред. чл.-корр. НАН Республіки Беларусь В. Пестиса. – Гродно : ГГАУ, 2013. – Т.23. Экономика (Вопросы аграрной экономики). – С. 22–30.
48. Висин В. В. Влияние торговли на развитие кооперативного движения Волынской губернии во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. / В. В. Висин // Оралдың ғылым жаршысы (Уральский научный вестник) : науч.-теор. и прак. журн. Серия: Экономические науки. – Қазақстан, Орал қаласы : ЖШС «Уралнаучкнига», 2013. – № 1 (49). – С. 24–28.

49. Висин В. В. Городская потребительская кооперация Волынского воеводства (вторая половина 30-х годов XX века) / В. В. Висин // Современный научный вестник. Научно-теоретический и практический журнал. Серия: Право. Политология. История. – Белгород: «Руснаучкнига», 2014. – № 30 (226).– С. 86–90.

АНОТАЦІЯ

Висин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст.: історичний аспект. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015.

У дисертації комплексно досліджено процес зародження, становлення та розвитку кооперативного руху на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. Проаналізовано ступінь наукового вивчення теми, охарактеризовано джерельну базу та теоретико-методологічну основу роботи. Розглянуто ідейно-теоретичні засади розвитку кооперативного руху, з'ясовано соціально-економічні та політико-правові умови функціонування волинської кооперації в Російській імперії та Другій Речі Посполитій. У процесі дослідження з'ясовано, що появу та становлення кооперативного руху на Волині зумовила капіталізація економіки внаслідок реформ у Російській імперії, а основним фактором успішного функціонування волинської кооперації в Другій Речі Посполитій стала ефективна економічна політика польського уряду. Окрім цього встановлено, що політико-правове поле функціонування кооперації на Волині було набагато сприятливіше у Польській державі, ніж за царського режиму. У роботі ґрунтовно проаналізовано й відтворено кількісну і якісну динаміку кооперативних товариств та кооперативних союзів, які діяли на Волині, представлено дані щодо поширення різних видів кооперації. Зроблено висновок, що кооперативний рух відіграв помітну роль в економічному й громадському житті Волині, сприяв покращенню матеріального становища населення й підвищенню його культурного й духовного рівня.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, кооператив, споживче товариство, ощадно-позичкове товариство, кредитне товариство, сільськогосподарське товариство, виробничий кооператив, Волинь.

АННОТАЦИЯ

Висин В. В. Кооперативное движение на Волини во второй половине XIX – первой трети XX в.: исторический аспект. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Львовский национальный университет имени Ивана Франка, Львов, 2015.

В диссертации комплексно исследован процесс зарождения, становления и развития кооперативного движения на Волини во второй половине XIX – первой трети XX в. Проанализирована степень научного изучения темы, охарактеризованы источники и теоретико-методологическая основа работы.

Рассмотрены идейно-теоретические принципы развития кооперативного движения, выяснены социально-экономические и политико-правовые условия функционирования волынской кооперации в Российской империи и Второй Речи Посполитой. В процессе исследования выяснено, что появление и становление кооперативного движения на Волыни обусловлено капитализацией экономики вследствие реформ в Российской империи, а основным фактором успешного функционирования волынской кооперации во Второй Речи Посполитой стала эффективная экономическая политика польского правительства. Кроме этого установлено, что политико-правовое поле функционирования кооперации на Волыни было намного благоприятнее в Польском государстве, чем при царском режиме. В работе основательно проанализирована и отражена количественная и качественная динамика кооперативных обществ и кооперативных союзов, существующих на Волыни, представлены данные по развитию различных видов кооперации. Сделан вывод, что кооперативное движение сыграло заметную роль в экономической и общественной жизни Волыни, способствовало улучшению материального положения населения и повышению его культурного и духовного уровня.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, кооператив, потребительское общество, ссудо-сберегательное общество, кредитное общество, сельскохозяйственное общество, производственный кооператив, Волынь.

ANNOTATION

Visyn V. Cooperative movement in Volyn in the second half of the XIX – early XX century: the historical aspect. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2015.

The thesis investigated the complex process of origin, formation and development of the cooperative movement in Volyn in the second half of the XIX – early XX century. Considered the ideological and theoretical principles of the cooperative movement, analyzed the social, economic and political, legal conditions for the functioning of the Volyn cooperation in the Russian Empire and the Second Polish Republic.

The study found that the emergence and establishment of cooperation in the Volyn region was due to the capitalization of the economy caused by the reforms in the Russian Empire, and a major factor in the successful development of the cooperative movement in Volyn in Second Polish Republic became effective due to economic policy of the Polish government. In addition, it is proved that the political and legal framework of functioning cooperation in Volyn was much more favorable in the Polish state than under the tsarist regime. Contributing to the economic development of cooperatives, the Government of the Russian empire at the same time considered the activity of cooperatives politically harmful and hinder the creation of unions of cooperatives. In Poland, until the 30-ies of the XX century Volyn cooperation developed in a liberal, democratic legislation, but in the future also felt government interference in their activities.

The thesis states that in the Volyn region cooperation as a form of economic activity appeared in the 60s of the XIX century. Historically, the first to appear were the consumer societies. They provided a significant portion of turnover in the region, successfully competed with private trade institutions, contributed to the adaptation of the population to the market economy, as well as to a significant constraint on the prices of goods and services. At the same time Volyn consumer societies in pre-revolutionary period were unable to form a complete structured system. Credit cooperation of Volyn province stood high performance and affordability in lending. Its characteristic feature was the fact that it was able, with the support of the government and zemstvos quickly and efficiently to meet the urgent needs of the poor and middle peasants masses in the villages of Volyn in credits. The number of agricultural and industrial cooperatives was insignificant and could not significantly affect the economic life of the region. Cultural and educational sphere in Volyn province cooperative system was not implemented in full. In general, co-operation became an important element of economic and social life of Volyn province, showed its effectiveness in all key sectors of the regional economy: trade, credit and financial support, and the production of material goods.

In the context of the Second Polish Republic economic and socio-cultural activities of Volyn cooperative institutions acquired a new quality. A feature of the development of consumer cooperatives, compared with the previous pre-revolutionary period, was its unification with the transformation of the agricultural co-operatives in procurement and supply chains. Activities of rural purchasing and marketing cooperation became an important factor in the development of the agricultural sector in Volyn. Credit cooperation of Volyn province by mid-30s reached the greatest success: a network formed by a variety of national, regional and other features of credit unions and audit organizations. Dairy cooperatives of Volyn province reached the quantitative and qualitative growth in the second half of the 30s. Revision associations of cooperatives implemented the latest technology, developed processing and marketing of dairy products and sales abroad. One of the priorities of all the cooperative organizations of Volyn during the interwar period was the cultural and educational work, which reached a high enough level and became a key to the successful dissemination of the cooperative form of management.

The paper thoroughly analyzed and recreated quantitative and qualitative dynamics of different types of cooperative organizations of Volyn. It was concluded that the cooperative movement in Volyn was a synthesis of national and foreign traditions and experience. This movement promoted economic, social, cultural and spiritual development of the population. Volyn cooperation activities - it is pretty much the emergence of its own economic system, development of Ukrainian culture, the history of the revival of the Ukrainian people.

Keywords: cooperative movement, cooperation, cooperative, cooperative society, savings and loan companies, credit society, agricultural society, industrial society, Volyn.

Підп. до друку 10.11.2015 р. Формат 60×90 ¹/₁₆
Обсяг 2,75 ум. друк. арк., 2,25 обл.-вид. арк. Наклад 100 прим. Зам. 120.
Редакційно-видавничий відділ Луцького НТУ
43018, м. Луцьк, вул. Львівська, 75.

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4123 від 28.07.2011 р.

